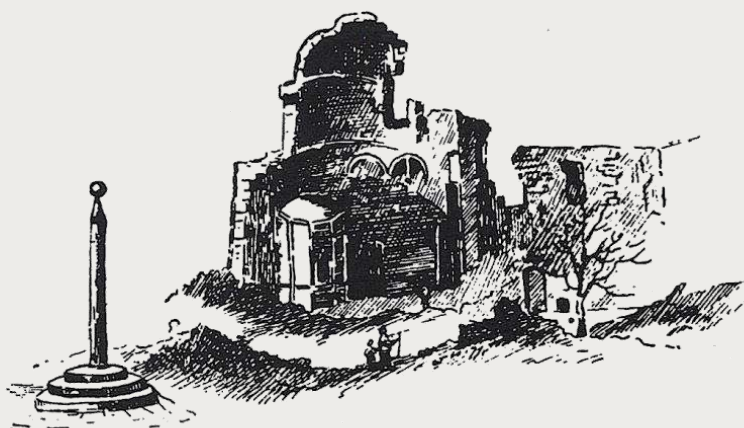

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Ερευνητική εργασία

ΚΡΗΤΗ: ΔΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΗ
«ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΕΚΚΡΕΜΟΥΣ» ΣΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Τερζάκη Ευθυμία

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Κωτσάκη Αμαλία

ΧΑΝΙΑ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2023

Ευχαριστώ θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κα Αμαλία Κωτσάκη
για τις πολύτιμες συμβουλές και την αμέριστη υποστήριξή της
καθόλη τη διάρκεια εκπόνησης της ερευνητικής εργασίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.Α. ΣΚΟΠΟΣ	7
1.Β. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ	7
1.Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ.....	7
1.Δ. ΜΕΘΟΔΟΣ	8
i. Μέθοδος συλλογής ερευνητικού υλικού	8
ii. Ερμηνευτική μέθοδος.....	8
Υπόθεση εργασίας.....	8
Συγκρότηση εργασίας.....	9
Ερευνητικά ερωτήματα	9

2. ΕΥΡΗΜΑΤΑ

_ ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	10
A. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΕΡΕΙΠΩΘΗΚΑΝ Ή ΚΑΤΑΣΤΡΑΦΗΚΑΝ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΚΤΗΣΕΩΝ	12
B. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΔΙΑΤΗΡΗΣΑΝ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ	22
Γ. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΚΤΗΣΕΩΝ ΑΛΛΑΞΑΝ ΧΡΗΣΗ	30
Γ.1.Θρησκευτικά κτίσματα που μετά τη μετατροπή τους απέκτησαν δημόσιο χαρακτήρα.....	30
Γ.2.Θρησκευτικά κτίσματα που μετά τη μετατροπή τους απέκτησαν ιδιωτικό χαρακτήρα.....	40
_ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ.....	45
_ ΣΥΝΟΛΙΚΟΙ ΧΑΡΤΕΣ ΑΝΑΚΑΤΑΚΤΗΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	46

3. ΕΡΜΗΝΕΙΑ..... 49

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ	53
ΠΗΓΕΣ ΧΑΡΤΩΝ	54
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	54
ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ	55
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	55

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μέσα από τις διαδοχικές της κτήσεις, η Κρήτη στη διάρκεια της μακράς της ιστορίας είναι από τις περιοχές της Ελλάδας που εμφανίζει καθαρά κινήσεις εκκρεμούς ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή (Ενετική κτήση- Δύση, Οθωμανική- Ανατολή, Κρητική πολιτεία έως σήμερα- Δύση).

Τα θρησκευτικά κτήρια αποτελούν κατεξοχήν προνομιακό πεδίο για τη διερεύνηση αυτών των μεταβάσεων αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά.

Όσον αφορά τον χαρακτήρα των κτήσεων της νήσου είναι σαφές ότι η Ενετική φάση ταυτίζεται με τη Δύση, ενώ η Οθωμανική με την Ανατολή. Αυτό που πρέπει να διασαφηνιστεί είναι ότι η περίοδος Αυτονομίας της νήσου και αργότερα της Ένωσής της με το Ελληνικό κράτος ταυτίζεται με τη Δύση, αφού η προσπάθεια της Ελλάδος για προσέγγιση των δυτικών θεσμών είναι ιστορικά τεκμηριωμένη.

Στην διαδοχή των κτήσεων ο εκάστοτε κατακτητής χρησιμοποιεί το κτηριακό απόθεμα του προηγούμενου, κυρίως όσον αφορά τα σημαντικά και επιβλητικά θρησκευτικά κτήρια, ενώ παράλληλα επιδιώκει να εκφράσει πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά την θρησκευτική του κυριαρχία με ανέγερση νέων.

Η περίοδος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι ανάγκες για στέγαση προσφύγων, καθώς και τα ανταλλάξιμα ενισχύουν το ενδιαφέρον αυτών των μετατροπών, παρότι δεν συζητάμε για διαφορετική κτήση.

Όσον αφορά τον εξελληνισμό των μουσουλμανικών κτηρίων, ξεκινάει με την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και ολοκληρώνεται με την ανταλλαγή πληθυσμών. Εκτελείται δηλαδή σε δύο φάσεις: στην πρώτη απενεργοποιούνται σταδιακά τα τζαμιά ως χώροι άσκησης της μουσουλμανικής πίστης και στη δεύτερη πραγματοποιείται ολοκληρωτική απαλοιφή του μουσουλμανικού στοιχείου με την διαδικασία των ανταλλαξίμων, καθότι οι μουσουλμανικές ιδιοκτησίες περνούν σε χέρια προσφύγων.

1.Α. ΣΚΟΠΟΣ

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο εκφράσθηκε αρχιτεκτονικά και αστικά η μετάβαση από τη μία κτήση στην άλλη, κατά τη διάρκεια της ιστορίας της Κρήτης, επικεντρωμένη στα θρησκευτικά κτήρια της πόλης του Ηρακλείου.

Αναλύεται η μετάβαση από την Ενετική κυριαρχία (Δύση), στην Οθωμανική (Ανατολή) και στη συνέχεια στην Ένωση με την Ελλάδα (Δύση), αλλά και στα "ανταλλάξιμα" που αποτελούν ιδιόζουσα μετάβαση.

1.Β. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Αντικείμενο της έρευνας αποτελούν 41 από τα 135 συνολικά θρησκευτικά κτήρια που υπήρχαν στην πόλη του Ηρακλείου κατά την Ενετική περίοδο και αναφέρονται (όλα εκτός από ένα) στον χάρτη του Werdmüller¹ το 1666-1667 (Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη... Τα θρησκευτικά μνημεία του μεγάλου κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, δεύτερη έκδοση, Ηράκλειο, 2004, σελ.34).

Κριτήριο επιλογής των συγκεκριμένων κτισμάτων αποτελεί το ότι χρησιμοποιήθηκαν διαδοχικά από διαφορετικές κυριαρχίες και είναι εκείνα που καλούνται να σηματοδοτήσουν στο χώρο την παρουσία των θρησκειών του εκάστοτε κατακτητή συγκροτώντας την κίνηση εκκρεμούς ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή.

Επελέγησαν δέκα αντιπροσωπευτικά μνημεία τα οποία αναλύονται ενδελεχώς καθότι είναι εκείνα τα οποία διαθέτουν τρεις φάσεις και κατά τούτο προσφέρονται ιδιαιτέρως για την εν λόγω μελέτη.

Στα 41 κτίσματα περιλαμβάνονται 23 τεμένη, 7 χαμάμ, 4 τεκέδες, 2 αποθήκες, 2 μαγαζιά, 1 κατοικία, 1 ιερό και 1 στρατώνας στην οθωμανική τους φάση. Από αυτά τα 6 (3 τεμένη, 1 τεκές, το ιερό και ο στρατώνας) βρίσκονταν σε θέσεις όπου προϋπήρχαν εκκλησίες, τις οποίες οι Οθωμανοί κατέστρεψαν.

1.Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Παρόλο που τα θρησκευτικά μνημεία του Ηρακλείου έχουν μελετηθεί, δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς ως προς τις μετατροπές που έχουν υποστεί κατά το πέρασμα τους από τη μία κτήση της νήσου στην άλλη.

Βιβλία αναφοράς αποτελούν:

- Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη... Τα θρησκευτικά μνημεία του μεγάλου κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, δεύτερη έκδοση, Ηράκλειο, 2004
- Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, μετάφραση: Σπανάνκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993

¹ Τοπογραφικός χάρτης του Χάνδακα σχεδιασμένος το 1667, από τον Ελβετό στρατηγό του πυροβολικού Werdmüller, που υπηρετούσε υπό την ηγεσία των Βενετών. Ο χάρτης καταγράφει αναλυτικά τα οχυρωματικά έργα της πόλης και όλες τις εκκλησίες.

- Τζομπανάκη Χρυσούλα, *Το Ηράκλειο εντός των τειχών*, Τεχνικό επιμελητήριο Ελλάδος, Ηράκλειο, 2000

1.Δ. ΜΕΘΟΔΟΣ

i. Μέθοδος συλλογής ερευνητικού υλικού

Για τη συλλογή ερευνητικού υλικού πραγματοποιήθηκε:

- Αρχαιακή έρευνα:
Αρχείο Βικελαίας Βιβλιοθήκης Ηρακλείου-Μεταφράσεις Τούρκικων ιστορικών εγγράφων
- Έρευνα πεδίου: φωτογραφική αποτύπωση
- Βιβλιογραφική έρευνα
- Διαδικτυακή έρευνα
- Έρευνα στον Τύπο

ii. Ερμηνευτική μέθοδος

Υπόθεση εργασίας

Η ιστορία της αρχιτεκτονικής και της πόλης από αρχαιολογικών χρόνων έχει αποδείξει ότι για να παγιωθεί μία νέα εποχή και να αποτελέσει σταθμό στην ιστορία ενός τόπου, είναι αναγκαίο όχι μόνο ένα ισχυρό ιδεολογικό πλαίσιο, αλλά και ο συνδυασμός του με έναν ώριμο αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό τρόπο έκφρασης. Ως εκ τούτου η αρχιτεκτονική λειτουργεί ως σύμβολο με το οποίο η εξουσία εκφράζει τη δυναμική της.²

Καθώς σε παλαιότερες εποχές η θρησκευτική εξουσία είχε και κοσμική διάσταση, η εκκλησία δεν εξαιρείται από την πρακτική αυτή. Η τέχνη και κατ' επέκτασιν η αρχιτεκτονική, αποτέλεσε ανά τους αιώνες θεμελιώδη τρόπο με τον οποίο εκφράσθηκε και έγινε αντιληπτό το θείο, ενώ συνιστά το μέσο με το οποίο οι λαοί εκπλήρωναν τις πνευματικές του ανάγκες.³ Δίνεται λοιπόν ιδιαίτερη έμφαση από την εκάστοτε εξουσία στη μορφή που θα αποκτήσουν τα θρησκευτικά της κτήρια- μορφή ανάλογη με το περιεχόμενο και τις αξίες που έχει σκοπό να εκφράσει. Τίποτα δεν είναι τυχαίο και περιττό.

Όπως αναφέρει ο Α-Ι. Δ. Μεταξάς, για την εδραίωση μίας κυριαρχίας στο χώρο συνηθίζεται η δημιουργία μίας ατμόσφαιρας καθηλωτικής προς το κοινό. Ανεγείρονται επιβλητικές κατασκευές, μεγάλων διαστάσεων, με «υψηλές» προσόψεις, περίτεχνες κιονοστοιχίες και πλούσιο διάκοσμο, ώστε να υπενθυμίζουν που βρίσκεται η ισχύς.⁴ Μάλιστα είθισται αυτές οι κατασκευές να είναι πολλές σε αριθμό όχι μόνο για λόγους πρακτικούς αλλά και για να υποδεικνύουν στον πολίτη ότι η εξουσία βρίσκεται παντού.⁵ «Το τεράστιο και το ογκώδες παράγει και μία αίσθηση στερεότητας και αντίστασης στη φθορά του χρόνου, που συμβολικά αντανakλάται στο καθεστώς το οποίο <εκ-προσωπεί>».⁶ Σε αυτό το πλαίσιο σπάνια μία εξουσία επικοινωνεί τα νοήματά της μέσω ερειπίων. Τα ερείπια υποδηλώνουν την αδυναμία της και πρακτικά συμβολίζουν το επικείμενο τέλος. Έτσι, κάθε κυριαρχία φροντίζει τα σημαντικά της κτήρια να παραμένουν ακέραια.⁷ Παράλληλα, αυτά εξάπτουν το δέος του κοινού για το κόστος κατασκευής τους που υποδηλώνει και πάλι την δύναμη του κατακτητή. Ακόμη δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην διαχείριση του χώρου περιμετρικά των θρησκευτικών κτισμάτων, ώστε να τονιστεί ή να αποδυναμωθεί η εντύπωση που προκαλούν στο κοινό. Η τοποθέτηση πλατείας μπροστά από θρησκευτικά κτίσματα αποτελεί πρακτική που εκτός από χρηστικούς σκοπούς (συγκέντρωση πιστών, πραγματοποίηση τελετών) συμβάλλει στην ενίσχυση της επιβλητικής τους παρουσίας.⁸

Ο Α-Ι. Δ. Μεταξάς κάνει χρήση δύο όρων για να ονοματίσει το φαινόμενο: «αισθητικοποίηση» ή «καλλύνειν» της εξουσίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, «Αισθητικοποίηση, ή καλλύνειν της εξουσίας συνιστά κάθε εφεύρημα με το οποίο κάποιοι από τους παράγοντές της προσπαθούν να προκαλέσουν την προσοχή μας προς την πλευρά των <καλλιτεχνικών> τους έργων και ανησυχιών, θέλοντας να εμφανίσουν με αυτόν τον τρόπο τις πολιτικές τους πράξεις περισσότερο ήπιες, ελκυστικές- ή

² Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης, μετάφραση: Βασιλική Πετρίδου, University studio press, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 167

³ G.W.F. Hegel, *Εισαγωγή στην Αισθητική*, μετάφραση: Γιώργος Βελούδης, εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 2^η έκδοση, Αθήνα, 2003, σελ. 56-67

⁴ Α-Ι. Δ. Μεταξάς, ό.π., σελ. 75- 76

⁵ Σπύρος Βλαχόπουλος, *Χτίζοντας το πολίτευμα. Η πολιτειακή ταυτότητα της αρχιτεκτονικής*, επιμέλεια: Μιχάλης Κατσιμίτσας, εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2021, σελ. 51

⁶ Α-Ι. Δ. Μεταξάς, ό.π., σελ. 69-70

⁷ Α-Ι. Δ. Μεταξάς, ό.π., σελ. 49-67

⁸ Camillo Sitte, *η πολεοδομία σύμφωνα με τις καλλιτεχνικές της αρχές*, μετάφραση: Κ. Σερράου, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 1999, σελ. 52

ενδεχόμενα λιγότερο φανερός». ⁹ Η πολιτική αυτή χρησιμοποιείται από τα αρχαία χρόνια και συνδέεται με την σχέση τέχνης και εξουσίας. Η τέχνη μεταξύ άλλων χρησιμοποιείται ως μέσο με το οποίο μία κυριαρχία έχει τη δύναμη να εξωραΐσει τις προθέσεις της και να επιβάλλει την εξουσία της. ¹⁰

Έτσι, οι μνημειακές αρχιτεκτονικές κατασκευές, εκτός από την οικονομική και χρηστική αξία που διαθέτουν αποτελούν παράλληλα σπουδαία έργα τέχνης που έχουν διάρκεια στο χρόνο. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το γεγονός ότι τα εξέχοντα αρχιτεκτονικά έργα στα αστικά κέντρα διατηρούνται ανά τους αιώνες χωρίς να τίθεται ζήτημα υπεράσπισής τους. ¹¹ Αυτά όχι μόνο δεν καταστρέφονται κατά τη διαδοχή κατακτητών, αλλά προσαρμόζονται στις νέες ανάγκες. ¹² Η διατήρηση και προσαρμογή των αρχιτεκτονικών κληροδοτημάτων στις εκάστοτε συνθήκες αποτελεί αρχαία πρακτική που πηγάζει από τη ασυνείδητη προσπάθεια του ανθρώπου για αξιοποίηση αντικειμένων που θεωρεί χρήσιμα. ¹³ Ακόμη με την απόδοση νέων χρήσεων, συμβόλων και συμβολισμών σε προϋπάρχοντα κτίσματα η νέα εξουσία εκτός από την κάλυψη πρακτικών ζητημάτων επιδιώκει ταυτόχρονα να απαλείψει το αποτύπωμα της προηγούμενης κυριαρχίας. Επομένως, οι ίδιες μορφές παραμένουν σταθερές σε ένα περιβάλλον που τροποποιείται.

Η Κρήτη αποτελεί τόπο διαδοχικών κατακτήσεων που έχει μεταβεί από ποικίλες κατακτητικές περιόδους με σημαντικότερες την Ενετική (1211-1669), την Οθωμανική (1669-1898) και την Ελληνική (1913-σήμερα). Συνεπώς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η μελέτη της εξέλιξης των θρησκευτικών της κτισμάτων σε αυτές τις καίριες για την ιστορία της Κρήτης περιόδους. Στην εργασία θα ασχοληθούμε συγκεκριμένα με την πόλη του Ηρακλείου όπου είναι αντιπροσωπευτική η διαχείριση των κτισμάτων από την εκάστοτε κτήση.

Συγκρότηση εργασίας

Το ερευνητικό υλικό της εργασίας συγκροτείται σε τρεις βασικές ενότητες:

- A. Θρησκευτικά κτίσματα που ερειπώθηκαν ή καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια μεταβολής των κτήσεων
- B. Θρησκευτικά κτίσματα που διατήρησαν τη θρησκευτική τους λειτουργία από την ανέγερσή τους ως σήμερα
- Γ. Θρησκευτικά κτίσματα που κατά τη διάρκεια μεταβολής των κτήσεων άλλαξαν χρήση
 - Γ.1 Θρησκευτικά κτίσματα που μετά τη μετατροπή τους απέκτησαν δημόσιο χαρακτήρα
 - Γ.2 Θρησκευτικά κτίσματα που μετά τη μετατροπή τους απέκτησαν ιδιωτικό χαρακτήρα

Σε κάθε ενότητα αναλύονται τα αντίστοιχα αντιπροσωπευτικά θρησκευτικά κτήρια και μελετώνται ως προς τη θέση τους στην πόλη, καθώς και την αρχιτεκτονική τους ανά περίοδο.

Οι περίοδοι που εξετάζονται σε κάθε κτήριο έχουν ως εξής:

- A) Ενετική περίοδος (1211-1669)
- B) Οθωμανική περίοδος (1669-1898)
- Γ) Κρητική πολιτεία (1898) - Ένωση με το Ελληνικό Κράτος (1913) - Σήμερα
 - Γ.1) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το Ελληνικό Κράτος (1898-1913)
 - Γ.2) Ένωση με το Ελληνικό Κράτος - Σήμερα (1913-σήμερα)
 - Γ.2.1) Περίοδος έλευσης προσφύγων και ανταλλαγής πληθυσμών (1922-1923)
 - Γ.2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα (1923-...)

Στην τρίτη περίοδο παρότι δεν πραγματοποιείται πέρασμα σε νέα κατακτητική φάση έχουμε τα "ανταλλάξιμα" που δεν συνιστούν αλλαγή κτήσης, αλλά είναι αποτέλεσμα μίας διπλωματικής συμφωνίας.

Αφού αναλυθούν τα θρησκευτικά κτήρια ακολουθεί κατάλογος με τα 41 μνημεία, τις χρήσεις που παρέλαβαν σε κάθε περίοδο, αν διαθέτουν προσφυγική φάση και αν αποτέλεσαν ανταλλάξιμα κτίσματα. Τέλος, ακολουθούν χάρτες ανά κατακτητική περίοδο, όπου σημειώνονται τα κτίσματα με βάση τις χρήσεις που έχουν παραλάβει.

Ερευνητικά ερωτήματα

Τα ερωτήματα που η εργασία αυτή θα επιχειρήσει να απαντήσει είναι:

⁹ Α-Ι. Δ. Μεταξάς, *Η υφαρπαγή των μορφών. Από την πολιτική ομιλία του κλασικισμού*, εκδόσεις Καστανιώτη, Τρίτη έκδοση, Αθήνα, 2003, σελ. 31

¹⁰ Ό.π., σελ. 35

¹¹ Aldo Rossi, ό.π., σελ. 127

¹² Διονύσης Α. Ζήβας, *ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΗ*, εκδόσεις LIBR, β' έκδοση, Αθήνα, 1997, σελ. 114

¹³ Ό.π., σελ. 101

1. Με ποιους αρχιτεκτονικούς και αστικούς χειρισμούς γίνεται διακριτή η μετάβαση από την μια κτήση στην άλλη και την αλλαγή θρησκευάτος;
2. Ποια φάση εμφανίζει εμφανέστερη αρχιτεκτονική και αστική παρέμβαση και πως αυτό ερμηνεύεται;
3. Διακρίνονται παρεμβάσεις στο αστικό περιβάλλον με σκοπό τη διαχείριση τη συμβολικής σημασίας των κτηρίων; Σε ποιες εποχές εντοπίζεται εντονότερα και πως αυτό ερμηνεύεται;
4. Διακρίνεται ανθεκτικότητα στη χρήση τους ή αυτή αλλάζει; Σε ποιές περιπτώσεις και πώς αυτό ερμηνεύεται;
5. Ποιοι οι λόγοι που οδηγούν στην καταστροφή ορισμένων μνημείων και στη διατήρηση άλλων σε κάθε φάση; Σε ποια περίοδο πραγματοποιούνται οι περισσότερες καταστροφές; Πως αυτό ερμηνεύεται;
6. Πως αντιμετωπίστηκαν οθωμανικά κτίσματα του Ηρακλείου από το Ελληνικό κράτος με ή χωρίς προσφυγική φάση; Πως αυτό ερμηνεύεται;
7. Ποια η δυναμική του προσφυγικού παρελθόντος στη διαδικασία ένταξης ενός κτηριακού καταλοίπου στη πολιτιστική κληρονομιά της Ελλάδος; Συνίσταται τομή στην αντιμετώπισή τους; Κατά πόσο η συνεισφορά γίνεται σήμερα αντιληπτή; Με ποιες διαδικασίες θα μπορούσε να αναδειχθεί ως αναπόσπαστο στοιχείο της ιστορικής αξίας του μνημείου;

2.ΕΥΡΗΜΑΤΑ

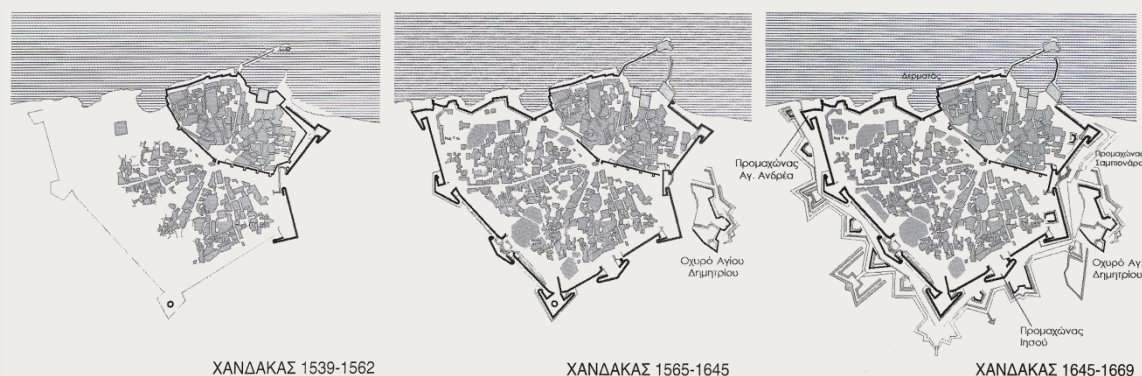
— ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στο διάβα των αιώνων, η Κρήτη έχει μεταβεί από πολλές, διαδοχικές κατακτητικές φάσεις. Οι βασικές φάσεις, που την επηρεάζουν καθότι συνεπάγονται διαφοροποίηση της θρησκείας και άρα διαφορετική χρήση των θρησκευτικών κτηρίων που κληρονομεί είναι η Ενετική, η Οθωμανική και η Ένωσή της με την Ελλάδα.

Α) Ενετική περίοδος

Το 1211 πραγματοποιείται η εγκατάσταση των Ενετών στην Κρήτη και άμεσα ξεκινούν εργασίες ανοικοδόμησης.¹⁴ Τα πρώτα χρόνια της Βενετικής κυριαρχίας οι πόλεις χωροθετούνται εντός των Αραβοβυζαντινών τειχών, ενώ έξω από αυτά αναπτύσσονται τα «βούργα»¹⁵. Σύντομα κρίνεται απαραίτητη η ενίσχυση και επέκταση των οχυρωματικών έργων, ώστε να περιλαμβάνονται σε αυτά και τα προάστια. Στον Χάνδακα η ενίσχυση και επέκταση των τειχών ξεκινάει στη διάρκεια των ετών 1523-1540, στα Ανατολικά της πόλης (εικ.1).¹⁶ Μέσω των οχυρωματικών τους έργων οι Ενετοί όχι μόνο

Εικόνα 1: Η εξέλιξη των οχυρωματικών έργων στο Χάνδακα τα έτη 1539-1669, σχέδια Νίκος Σκουτέλης

¹⁴ Όλγα Γκράτζιου, *Η ΚΡΗΤΗ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ. Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2010, σελ. 24

¹⁵ Οικιστικές εγκαταστάσεις εκτός των μεσαιωνικών τειχών, προέρχεται από την Ιταλική λέξη *borgo* (γειτονιά)

¹⁶ Νίκος Σκουτέλης, *Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΧΩΡΟΤΑΚΤΗΣ*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2013, σελ. 70

προφυλάσσουν τις πόλεις τους από πιθανές Τούρκικες επιθέσεις, αλλά σηματοδοτούν και την παρουσία τους στο χώρο. Παράλληλα σχεδιάζουν το περιβάλλον τους στα πρότυπα της Μητρόπολης και εμπλουτίζουν τον αστικό χώρο με δημόσια κτίσματα.¹⁷ Από μικροί οικισμοί, οι πόλεις εκείνη την περίοδο εξελίσσονται σε αστικά κέντρα. Ο αστικός χώρος οργανώνεται γύρω από μία κεντρική πλατεία (piazzeta), κατ' αναλογία της piazzetta του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, θέση που αποτελεί το διοικητικό κέντρο της πόλης. Εκεί τοποθετούνται νέα τοπόσημα, όπως στοές (loggie), κρήνες (fontane), σιταποθήκες (fondachi) και πύργοι ρολογιών. Γύρω από το διοικητικό κέντρο η αστική έκταση χωρίζεται σε συντεχνίες.¹⁸ Κέντρο της κάθε συντεχνίας αποτελεί μία εκκλησία με την πλατεία της, που είναι αφιερωμένη στον προστάτη-Άγιο της και γύρω από αυτήν οργανώνονται οι κατοικίες.¹⁹ Στις περιτειχισμένες πόλεις μοναστικά τάγματα της λατινικής εκκλησίας ιδρύουν μεγάλο αριθμό μονές με καθολικά που εντυπωσιάζουν με τις διαστάσεις και τις αρχιτεκτονικές τους ιδιομορφίες. Έτσι, η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Κρήτη επηρεάζεται σημαντικά.²⁰ Ως επακόλουθο των νέων μορφών που εισήχθησαν από τη Δύση επήλθε ριζική αλλαγή του αστικού χώρου,²¹ ενώ μέσω των μεγαλεπήβολων έργων τους οι Ενετοί επεδίωκαν την προώθηση της ισχύος τους.

Β) Οθωμανική περίοδος

Το 1645 ξεκινάει η πολιορκία της Κρήτης από τους Τούρκους και στον Χάνδακα διαρκεί έως το 1669. Από τότε και έπειτα αρχίζει η περίοδος της Τούρκικης κατοχής σε ολόκληρη τη νήσο. Η Κρήτη βρίσκεται στο ύψιστο σημείο της πολιτιστικής της εξέλιξης, ωστόσο ο πολυετής πόλεμος έχει προκαλέσει σημαντικές καταστροφές και ιδιαίτερα ο Χάνδακας είναι γεμάτος ερείπια. Η παρουσία των Οθωμανών στο χώρο θα εκφραστεί με τη μετατροπή ναών ως λεία πολέμου σε τζαμιά, ενώ σε λίγες περιπτώσεις θα ανεγερθούν νέα. Για τον εμπλουτισμό του αστικού ιστού προστίθενται νέα μικρότερα κτίσματα, όπως χαμάμ, τεκέδες και μουσουλμανικά σχολεία. Τα νέα κέντρα μετατοπίζουν το βάρος τους, από την πλατεία της βενετικής πόλης, στους μαχαλάδες, στο κέντρο των οποίων βρίσκεται ένα τζαμί. Βασικό επίσης, χαρακτηριστικό της νέας ισλαμικής πόλης είναι και η διαμόρφωση της αγοράς (carsi) σε κάθε μαχαλά, όπου συγκεντρώνονται τα εργαστήρια και τα καταστήματα.²² Τα πρώτα χρόνια της Τούρκικης κατάκτησης ο αστικός ιστός δεν υφίσταται σημαντικές τροποποιήσεις. Ωστόσο η συνεχής αύξηση του πληθυσμού, σε συνδυασμό με την τότε απαγόρευση για επέκταση έξω από τα τείχη οδηγεί αργότερα στην πύκνωση της πόλης, με την προσθήκη ορόφων ή αρχιτεκτονικών προεξοχών (σαχνισί). Ως απότοκο περιορίζονται σημαντικά ή καταργούνται ελεύθεροι χώροι και αρκετά σημεία και κτίσματα της πόλης υποβαθμίζονται. Η εικόνα των πόλεων άλλαξε και η ποιότητα του αστικού χώρου μειώθηκε σημαντικά.

Γ) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το ελληνικό κράτος

Μετά την αποχώρηση του Τουρκικού στρατού το 1898, η Κρήτη περιήλθε σε κατάσταση αυτονομίας. Η περίοδος της Κρητικής Αυτονομίας αποτελεί ουσιαστικά μία περίοδο προεργασίας για την Ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Αρχικό μέλημα αποτελεί η απαλλαγή των πόλεων από τα τείχη, τα οποία τις περικλείουν ασφυκτικά, ενώ επιπλέον δεν έχουν καμία χρησιμότητα στον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό και λειτουργούν ως αρνητική ενθύμηση της Τουρκικής κυριαρχίας. Η ανάγκη συνδεσιμότητας των πόλεων με τα προάστια θα οδηγήσει τελικά σε ριζικές επεμβάσεις και την κατεδάφιση μέρους των μνημειακών αυτών οχυρωματικών έργων.²³

Όσον αφορά την ανάγκη για στέγαση των νέων Διοικητικών αρχών θα αξιοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό το κτηριακό απόθεμα του προηγούμενου κατακτητή. Ωστόσο πρέπει να γίνει εμφανές το πέρασμα από την Ανατολή στη Δύση. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται Οθωμανικά κτίσματα της τελευταίας περιόδου, τα οποία εμφανίζουν στοιχεία νεοκλασικισμού και δύναται να γίνουν φορείς των νέων θεσμών. Στόχος της εποχής είναι ο εκσυγχρονισμός του νησιού και η δημιουργία πόλεων με Ευρωπαϊκές προδιαγραφές, στο πνεύμα του νεοκλασικισμού. Σε αυτήν την προσπάθεια καθοριστική είναι η συμβολή των Μεγάλων Δυνάμεων, τόσο στον εκσυγχρονισμό της πόλης, όσο και του τρόπου ζωής των κατοίκων του νησιού. Έτσι εισάγονται νέοι κτηριακοί τύποι, όπως ξενοδοχεία, θέατρα και λέσχες, ενώ στην αστική αρχιτεκτονική του Ηρακλείου κάνει την εμφάνισή του και ο κτιριακός τύπος

¹⁷ Χ.Α. Μαλτέζου, *Η ΚΡΗΤΗ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1211-1669)*, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων Δήμων και κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη, 1990, σελ. 60

¹⁸ Οργανώσεις ανθρώπων με κοινό επάγγελμα που εκτός από επαγγελματική ανέπτυσαν και κοινωνική δράση.

¹⁹ Νίκος Σκουτέλης, ό.π., σελ. 123 | Χ.Α. Μαλτέζου, ό.π., σελ. 72

²⁰ Όλγα Γκράτζιου, ό.π., σελ. 306

²¹ Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη... Το μεγάλο Κάστρο*, εκδόσεις Ίτανος, 3^η έκδοση, Ηράκλειο, 2012, σελ. 45-46

²² <http://www.kairatos.com.gr/afieromata/toyrkiko.htm>

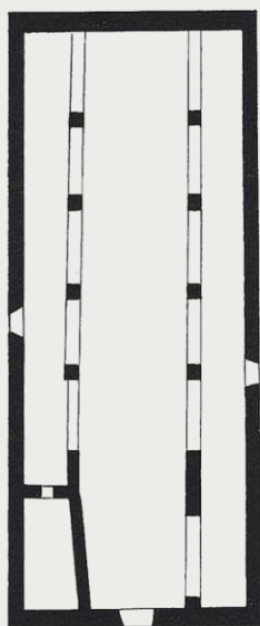
²³ Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Το Ηράκλειο εντός των τειχών*, Τεχνικό επιμελητήριο Ελλάδος, Ηράκλειο, 2000, σελ. 124

του Μεγάρου.²⁴ Ωστόσο, στο κλίμα αυτό για εκσυγχρονισμό και απαλλαγή από οτιδήποτε οθωμανικό, πολλά μνημεία καταστρέφονται «είτε από άγνοια, είτε από μισαλλοδοξία».²⁵

Καταλυτικό ρόλο στην ιστορία του νησιού κατέχει η έλευση Μικρασιατών προσφύγων το 1922 και η Συνθήκη της Λωζάνης το 1923, με την οποία αποχωρεί ο μουσουλμανικός πληθυσμός από το νησί και εγκαθίσταται ο αντίστοιχος αριθμός σε πρόσφυγες. Έτσι, προκύπτουν νέες ανάγκες στέγασης. Για την προσωρινή στέγαση των προσφύγων αξιοποιούνται δημόσια και ιδιωτικά κτίσματα. Τη λύση στο ζήτημα της μόνιμης στέγασης και της αποζημίωσης των προσφύγων θα δώσουν τα "ανταλλάξιμα", τα οποία περιλαμβάνουν τα Βακούφια²⁶, αστικά ακίνητα και κτήματα που άφησαν πίσω τους οι μουσουλμάνοι. Παράλληλα, δημιουργούνται νέοι προσφυγικοί συνοικισμοί στα περίχωρα των πόλεων επιφέροντας ραγδαίες αλλαγές στο φυσικό περιβάλλον. Έτσι, η Κρήτη οδεύει σταδιακά προς την αστικοποίηση της υπαίθρου.²⁷

Α. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΕΡΕΙΠΩΘΗΚΑΝ Η ΚΑΤΑΣΤΡΑΦΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΚΤΗΣΕΩΝ

Είναι μεγάλος ο αριθμός των θρησκευτικών κτηρίων του Χάνδακα που δεν σώζονται μέχρι σήμερα. Από τα 41 κτίσματα που είναι αντικείμενο της έρευνας χάθηκαν 15 τεμένη, 5 χαμάμ, 3 τεκέδες, 2 καταστήματα, 1 ιερό, 1 αποθήκη και 1 κατοικία στην Οθωμανική τους φάση. Από αυτά, 9 καταστράφηκαν στο μεταίχμιο μεταξύ Οθωμανικής περιόδου και Κρητικής Πολιτείας, ενώ 14 αποδόθηκαν ως "ανταλλάξιμα" σε ιδιώτες γεγονός που καθόρισε την μετέπειτα τύχη τους. Η ανάγκη των ντόπιων για απαλλαγή από οτιδήποτε οθωμανικό οδήγησε στην καταστροφή σημαντικού μέρους αυτής της σπουδαίας κληρονομιάς. Παρακάτω αναφέρονται ενδεικτικά μερικά από τα πιο σημαντικά κτίσματα που χάθηκαν στο πέρασμα των αιώνων.

Εικόνα 2: Κάτοψη της Παναγίας του Φόρου, Σχέδιο Gerola

ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΦΟΡΟΥ Ή MADONNINA (1482 – 1963)

Βρισκόταν στην αρχή της οδού 1821 με πρόσοψη στην προς τα δυτικά παράλληλη οδό Αργυράκη.

Από τις ιστορικές μαρτυρίες προκύπτει ότι χτίστηκε το 1482 και αποτελούσε ορθόδοξη και καθολική εκκλησία ταυτόχρονα. Τις περισσότερες φορές η λειτουργία γινόταν παράλληλα.²⁸

Α) Ενετική περίοδος

Ο ναός βρισκόταν στην πλατεία των λαχανικών (Piazza Delle Erbe) έξω από την πύλη Voltone της παλιάς πόλης. Η θέση αυτή αποτελούσε «λαϊκό» κέντρο²⁹ και κομβικό σημείο του Χάνδακα αφού εκεί χωροθετούνταν η αγορά και ήταν το σημείο από όπου ξεκινούσαν ακτινωτά όλοι οι κεντρικοί δρόμοι που διατηρούνται μέχρι σήμερα. Ο ναός λειτουργούσε καθημερινά από τα χαράματα για τους εμπόρους πριν ξεκινήσουν την εργασία τους.³⁰

Στον χάρτη του Werdmüller γίνεται αντιληπτό πως το κτίσμα ήταν ελεύθερα τοποθετημένο στο χώρο και σε περίοπτη θέση. Η πλατεία βρισκόταν μπροστά από την πλευρά του ιερού και όχι από την κύρια θύρα στα δυτικά, όπως συνηθιζόταν. Επρόκειτο περί ενός σημαντικού ναού πράγμα το οποίο προκύπτει από τη θέση του.

²⁴ Συλλογικό, *ΚΡΗΤΗ 1913-2013 Αρχιτεκτονική και πολεοδομία μετά την Ένωση*, Επιστημονική επιμέλεια: Αμαλία Κωτσάκη, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων, Χανιά, 2014, σελ. 65-76

²⁵ Λιάνα Σταρίδα, *ό.π.*, σελ. 65-68

²⁶ Κοινοφελή ιδρύματα σύμφωνα με το Οθωμανικό δίκαιο. Σε αυτά συγκαταλέγονται λατρευτικοί χώροι και ακίνητα που διατίθεντο για φιλανθρωπικούς σκοπούς.

²⁷ Συλλογικό, *ΚΡΗΤΗ 1913-2013 Αρχιτεκτονική και πολεοδομία...*, *ό.π.*, σελ. 92

²⁸ Τζουάνες Παπαδόπουλος, *Στον καιρό της Σχολής: Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17^{ου} αιώνα*, Μετάφραση-επιμέλεια: Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2012, σελ. 78

²⁹ Νίκος Σκουτέλης, *ό.π.*, 2013, σελ. 123

³⁰ Τζουάνες Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ. 78

Το κτίσμα είχε μικρό σχετικά ύψος και μεγάλο μήκος. Αποτελούσε τρίκλιτη δρομική βασιλική χωρίς αψίδα, με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος. Στο δυτικό μέρος του ναού υπήρχε ένας μεσότοιχος, ο οποίος διέκοπτε την επικοινωνία μεταξύ των κλιτών. Στο υπόλοιπο τμήμα τα κλίτη χωρίζονταν με τόξα. Η στέγη ήταν ξύλινη.³¹

Χάρτης 1: Η θέση της Παναγίας του Φόρου στον Βενετικό αστικό ιστό, Χάρτης Werdmüller, 1666-1667

Β) Οθωμανική περίοδος

Χάρτης 2: Η θέση του τεμένους Ρεϊσούλ Κιουτάπ εντός του Οθωμανικού αστικού ιστού κατά τα πρώτα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, Coronelli, 1689

Χάρτης 3: Η θέση του τεμένους στον Οθωμανικό ιστό, όπως είχε διαμορφωθεί στα μέσα του 19ου αιώνα, Χάρτης Αγγλικού Ναυαρχείου, 1843

³¹ Λιάνα Σταρίδα, Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 146

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας η Παναγία του Φόρου μετατράπηκε σε τζαμί με το όνομα Ρεϊσούλ Κιουτάπ Χατζή Χουσεϊν Εφέντη. Ο αστικός ιστός τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης δεν άλλαξε σημαντικά, ωστόσο αργότερα, στη μέση της πλατείας, στην οποία βρισκόταν το τέμενος προστέθηκαν μαγαζιά σε τριγωνικό σχήμα, όπως προκύπτει από χάρτες³² (εικ. 3), με αποτέλεσμα η θέση του κτίσματος να υποβαθμιστεί σημαντικά.

Εικόνα 3: Απόσπασμα από πολεοδομικό σχέδιο του Ηρακλείου (1901-1905), όπου διακρίνονται τα καταστήματα στη μέση της πλατείας, Σχέδιο Χρ. Τζομπανάκη, αντίγραφο από το αρχείο του αρχιτέκτονος Γ. Τζομπανάκη

Εικόνα 4: Η Παναγία του Φόρου ως τέμενος Ρεϊσούλ Κιουτάπ. Στο βάθος διακρίνεται ο Άγιος Μηνάς και ο μιναρές της Αγίας Αικατερίνης των Σιναιτών, Φώτο Behaeddin, τέλη 19ου αιώνα

Για τη μετατροπή του ναού σε τζαμί προστέθηκε μιναρές στη βορειοδυτική του γωνία και στον εξωτερικό βόρειο τοίχο κατασκευάστηκε ομώνυμη κρήνη. (εικ.4)

Γ1) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το Ελληνικό κράτος

Μετά το 1898 το τέμενος ανασκευάστηκε ριζικά προκειμένου να λειτουργήσει ως κλειστή αγορά και ονομάστηκε Αραστάς. Την περίοδο εκείνη, συγκεκριμένα το 1901, στα πλαίσια εκσυγχρονισμού και αποσυμφόρησης του αστικού ιστού κατεδαφίστηκαν τα καταστήματα που είχαν χτιστεί στο κέντρο της πλατείας κατά την τουρκοκρατία. Έτσι, η θέση του κτίσματος αναβαθμίστηκε και ανέκτησε τη σημαντική θέση που είχε στον αστικό ιστό με διαφορετική ωστόσο χρήση.

Για τη μετατροπή του κτίσματος σε αγορά ανοίχτηκε στο ανατολικό και στο δυτικό του τμήμα και το κεντρικό του κλίτος έγινε στοά. Στα πλάγια κλίτη τα ημικυκλικά τόξα κλείστηκαν με θύρες και έγιναν καταστήματα.

Εικόνα 5: Η Παναγία του Φόρου κατά τις εργασίες κατεδάφισης

Εικόνα 6: Η Παναγία του Φόρου κατά τις εργασίες κατεδάφισης

³² Λιάνα Σταρίδα, Υπήρχε μία πόλη... Συνοικίες- Πλατείες- Δρόμοι του Μεγάλου Κάστρου, εκδόσεις Ίτανος, 2^η έκδοση, Ηράκλειο, 2014, σελ. 130

Γ2) Ένωση με το Ελληνικό κράτος-Σήμερα

Γ2.1) Προσφυγική φάση - "ανταλλάξιμα"

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή το κτίσμα χρησιμοποιήθηκε για την προσωρινή στέγαση προσφύγων³³, ενώ μετά την ανταλλαγή η έκταση εντάχθηκε στα "ανταλλάξιμα".³⁴

Γ2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα

Το κτήριο χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο μνημείο με το Προεδρικό Διάταγμα της 18-3-1947, ωστόσο, λόγω της «ερειπιώδους κατάστασης» στην οποία είχε περιέλθει αποχαρακτηρίστηκε το 1961 και κατεδαφίστηκε το 1963 (εικ. 5, 6). Στη θέση του βρίσκεται σήμερα το ξενοδοχείο El Greco.³⁵

ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ (13^{ος} ΑΙΩΝΑΣ- 1867)

Αποτελούσε το καθολικό της μονής του Αγίου Φραγκίσκου, τη μεγαλοπρεπέστερη μονή του Χάνδακα και βρισκόταν στη θέση του σημερινού Αρχαιολογικού Μουσείου, βορειοανατολικά της πλατείας Ελευθερίας, κοντά στον προμαχώνα Sabionara. Χτίστηκε λίγο μετά την εγκατάσταση των Βενετών στον Χάνδακα, πριν το 1242.³⁶

Α) Ενετική περίοδος

Χάρτης 4: Η θέση του Αγ. Φραγκίσκου στον Βενετικό αστικό ιστό, Χάρτης Werdmüller, 1666-1667

Ο ναός ήταν περίοπτος, αφού ήταν χτισμένος σε φυσικό ύψωμα και είχε τόσο μεγάλες διαστάσεις, ώστε οι επισκέπτες μπορούσαν να τον διακρίνουν από μακριά και από ξηράς και από θαλάσσης.³⁷ Βόρεια του ναού, εντός της μονής υπήρχε κοιμητήριο και δυτικά μπροστά από την είσοδό του μικρή πλατεία, όπου βρισκόταν και ο ναός της Παναγίας Κεράς Πισωτειχιώτισσας.

Διέθετε ένα μόνο κλίτος, το οποίο κατέληγε σε ένα εγκάρσιο τόξο από το οποίο εξέιχαν τρεις αψίδες. Κοντά στο τόξο αυτό, από τη νότια πλευρά βρισκόταν το κωδωνοστάσιο με πολύ ψηλή κωνική στέγη. Η στέγη του ναού ήταν αρχικά δίκλινη, ενώ το πρεσβυτέριο είχε χτιστό θόλο. Η πρόσοψη διέθετε μία επιβλητική θύρα, μπροστά από την οποία υπήρχε ένα μικρό ημικυκλικό κλιμακοστάσιο, καθώς και μία κιονοστήρικτος στοά (protiro).³⁸

³³ Ευγενία Λαγουδάκη, *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, εκδόσεις Δοκίμακης, 2009, σελ. 140

³⁴ Σάββας Δημήτρης Χ., *Λες και ήταν χθες! Μνήμες ... από το παλιό Ηράκλειο*, Βικελαία βιβλιοθήκη (Δήμος Ηρακλείου), Ηράκλειο, 2010, σελ. 32

³⁵ Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία ...*, ό.π., σελ. 146

³⁶ Λιάνα Σταρίδα, ό.π., σελ. 167

³⁷ Pantelis Charalampakis, *Some notes of the Monastery of Saint Francis in Candia, Crete*, Franciscan Studies 70, 2012, σελ. 39

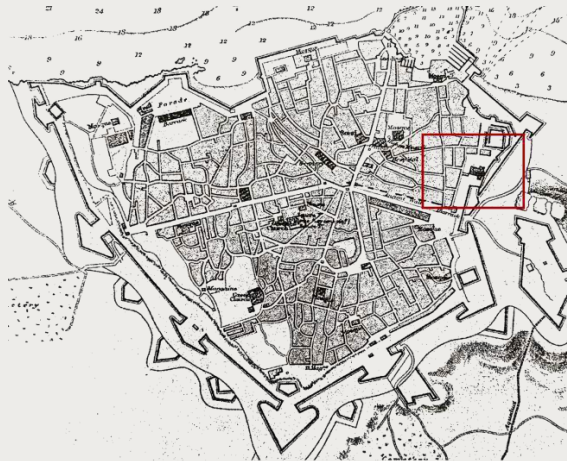
³⁸ Λιάνα Σταρίδα, ό.π., σελ. 168

Το 1508 η εκκλησία καταστράφηκε από σεισμό και ξαναχτίστηκε πιο επιβλητική και στέρα. Στο τέλος της πολιορκίας του Χάνδακα είχε περιέλθει σε κακή κατάσταση, αφού οι μοναχοί την είχαν εγκαταλείψει.³⁹ Οι Οθωμανοί ωστόσο, κατά τις επιθέσεις τους δεν προκάλεσαν σε αυτήν σοβαρές ζημιές, παρόλο που λόγω του μεγέθους της ήταν εκτεθειμένη, πιθανώς επειδή είχαν πληροφορηθεί το μέγεθος του μνημείου και ήθελαν εξαρχής να το μετατρέψουν σε τζαμί.⁴⁰

Β) Οθωμανική περίοδος

Χάρτης 5: Η θέση του τεμένους Χουνγκιάρ εντός του οθωμανικού αστικού ιστού κατά τα πρώτα χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας, Coronelli, 1689

Χάρτης 6: Η θέση του τεμένους στον οθωμανικό ιστό, όπως είχε διαμορφωθεί στα μέσα του 19ου αιώνα, Χάρτης Αγγλικού Ναυαρχείου, 1843

Ο ναός μετατράπηκε σε τέμενος, αφιερώθηκε στον σουλτάνο Μεχμέτ Χαν Χατζή και ήταν γνωστό ως Χουνγκιάρ τζαμί (Αυτοκρατορικό τέμενος). Ήταν για τους Οθωμανούς το μεγαλοπρεπέστερο τέμενος στου Χάνδακα και το κύρος του ήταν αδιαμφισβήτητο. Μονάχα εκεί ήταν αναρτημένη η τούρκικη σημαία που συμβόλιζε την Οθωμανική Κυριαρχία στον Χάνδακα. Λόγω της σημασίας του, το τέμενος παρέμεινε σε ελεύθερη διάταξη στο χώρο και περιμετρικά αυτού διατηρήθηκε κήπος με πολλά φυτά και δέντρα, καθώς και άλλα συμπληρωματικά κτίσματα.

Για την μετατροπή σε τζαμί προστέθηκαν μιχράμπ και άμβωνας από μάρμαρο, ενώ αριστερά του τζαμιού χτίστηκε μιναρές ύψους 42,67μ.⁴¹

Το 1762 κρίθηκε ετοιμόρροπο και έτσι έγιναν σημαντικές επιδιορθώσεις, ανάμεσα στις οποίες και η κατεδάφιση του μιναρέ.⁴² Το 1856 κατερειπώνεται από σεισμό και το 1867 κατεδαφίζεται από την Τούρκικη Κυβέρνηση προκειμένου τα μάρμαρα του να χρησιμοποιηθούν σε άλλες κατασκευές.⁴³ Το θύρωμα του κτίσματος εντοιχίστηκε στην βόρεια όψη του κτηρίου των Οθωμανικών Στρατώνων (σημερινό Δικαστικό Μέγαρο) και σώζεται μέχρι σήμερα (εικ. 9). Το μόνο που σώθηκε από το κτίσμα ήταν ένα παρεκκλήσι, το οποίο αρχικά λειτουργούσε ως σκευοφυλάκιο και αργότερα οι Τούρκοι το μετέτρεψαν σε τέμενος ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (εικ. 8).⁴⁴

³⁹ Pantelis Charalampakis, ό.π., σελ. 55-56

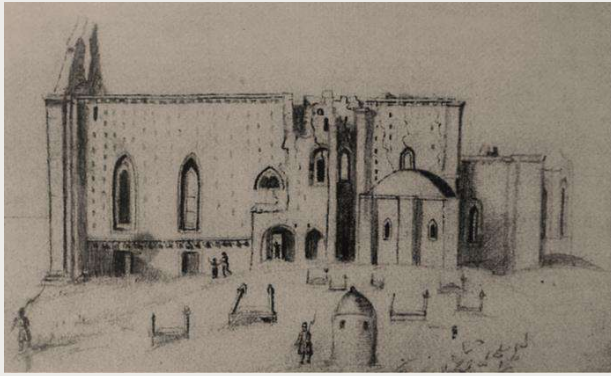
⁴⁰ Τζουάνες Παπαδόπουλος, ό.π., σελ. 70-71

⁴¹ Εβλιά Τσελεμπί, *ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1668-1671- Πελοπόννησος, νησιά Ιονίου, Κρήτη, νησιά Αιγαίου*, μετάφραση: Λούπης Δημήτρης, εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα, 1994, σελ. 195,196

⁴² Νικόλαος Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τούρκικων ιστορικών εγγράφων*, Τόμος Ε', σελ. 184,185

⁴³ Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, μετάφραση: Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 116

⁴⁴ <http://koules.efah.gr/koules/Page?name=enotita&id=521&sub=999&sub2=1016&lang=gr>

Εικόνα 7: Ο ναός του Αγίου Φραγκίσκου μετά το σεισμό του 1856, σχέδιο Α. Αλεξανδρίδη

Εικόνα 8: Το παρεκκλήσι του Αγίου Φραγκίσκου που σωζόταν μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως τέμενος Χουνγκιάρ, Ν.Δ. άποψη, φώτο Gerola

Γ1) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Όποια υπολείμματα και ερείπια του ναού είχαν απομείνει, αφαιρέθηκαν το 1904-1907 για την ανέγερση του πρώτου Αρχαιολογικού Μουσείου στο Ηράκλειο.

Γ2) Ένωση με το Ελληνικό Κράτος- Σήμερα

Γ2.1) Προσφυγική φάση - "ανταλλάξιμα"

Το παρεκκλήσι του πρώην ναού που είχε διασωθεί χρησιμοποιήθηκε προσωρινά για τη στέγαση προσφύγων από τη Μικρά Ασία.⁴⁵ Το κτίσμα δεν εντάχθηκε στα ανταλλάξιμα κτίσματα.

Γ2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα

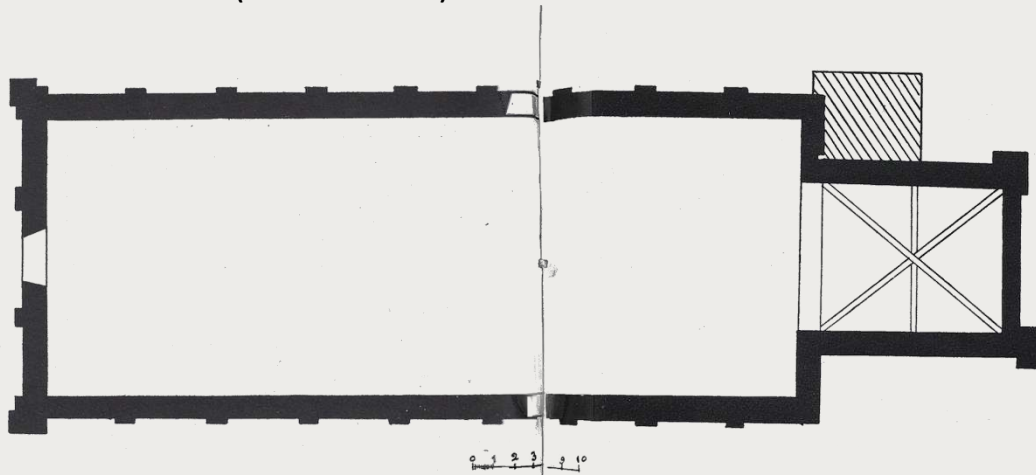
Το παρεκκλήσι λειτουργούσε ως αρχαιολογική αποθήκη μέχρι το 1937. Τότε οικοδομείται και το δεύτερο μεγαλύτερο κτήριο του Μουσείου και έτσι κατεδαφίζεται και το παρεκκλήσι. Το Μουσείο εξακολουθεί να λειτουργεί μέχρι και σήμερα.

Εικόνα 9: Ο πύλη του Αγ. Φραγκίσκου εντοιχισμένη στην βόρεια είσοδο του κτηρίου των Οθωμανικών Στρατώνων

⁴⁵ Ευγενία Λαγουδάκη, *ό.π.*, σελ. 140

ΝΑΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ (13^{ος} ΑΙΩΝΑΣ- 1970)

Εικόνα 10: Κάτοψη του ναού του Σωτήρος Χριστού, Σχέδιο Gerola, αρχές 20^{ου} αιώνα

Ο ναός του Σωτήρος Χριστού βρισκόταν στη σημερινή πλατεία Κορνάρου και αποτελούσε το καθολικό της ομώνυμης μονής που χτίστηκε τον 13^ο αιώνα από το τάγμα των Αυγουστινιανών μοναχών.

Α) Ενετική περίοδος

Χάρτης 7: Η θέση του ναού του Σωτήρα στον Βενετικό αστικό ιστό, Werdmüller, 1666-1667

Το κτίσμα δέσποζε επιβλητικό, στην Νέα πόλη, στην πλατεία του Σωτήρος, μία πλατεία με έντονη παρουσία της θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας. Αυτή μέσω ενός κεντρικού εμπορικού δρόμου, την σημερινή οδό 1866 ενωνόταν με την κεντρικότερη πλατεία του Χάνδακα, την πλατεία του Αγίου Μάρκου. Στα βόρεια του ναού υπήρχε ένα μεγάλο περιφραγμένο κοιμητήριο με ψηλούς τοίχους,⁴⁶ ενώ στη νότια πλευρά εντός της μονής κήπος, όπως προκύπτει από τον χάρτη του Werdmüller. Δυτικά του ναού, μπροστά από την κεντρική είσοδο υπήρχε πλατεία, η οποία χρησιμοποιούνταν κυρίως για την συγκέντρωση φρουρών και την αποστολή τους στα τείχη.⁴⁷

Ήταν γοτθικής αρχιτεκτονικής χαρακτηριστικό σπάνιο στην Κρητική ναοδομία και εντυπωσίαζε με τη μορφή και τις διαστάσεις του (15x40μ). Ο τύπος του ήταν ξυλόστεγη, μονόκλιτη, δρομική βασιλική και είχε σχήμα επιμήκους ορθογώνιου παραλληλογράμμου. Το ιερό του βρισκόταν στην στενή ανατολική πλευρά ήταν ορθογώνιο διαστάσεων 10x7μ και η στέγασή του γινόταν με κλειστό γοτθικό

⁴⁶ Τζουάνες Παπαδόπουλος, ό.π., σελ. 72

⁴⁷ Νίκος Σκουτέλης, ό.π., σελ. 137

υπερυψωμένο σταυροθόλιο. Στον ανατολικό τοίχο, όπου βρισκόταν το ιερό υπήρχαν τρία στενά οξυκόρυφα παράθυρα με απλά πώρινα πλαίσια. Ο κυρίως ναός δεν διέθετε κιονοστοιχίες, γεγονός που προσέδιδε στο εσωτερικό εξαιρετική ενότητα. Οι τοίχοι περιμετρικά του ναού είχαν πάχος πάνω από 1μ. και ύψος πάνω από 15μ. και έφεραν ανά μικρές αποστάσεις παραστάδες από λαξευτούς ισόδομους πυλώλιθους, 10 στις μεγάλες πλευρές του ναού και 2 στη δυτική, που λειτουργούσαν ως αντηρίδες. Στην πρόσοψη του ναού, η μεγάλη πύλη εισόδου ήταν επίσης οξυκόρυφη με ανάγλυφο πώρινο πλαίσιο. Τα χαρακτηριστικά αυτά της γοτθικής ναοδομίας δεν υπήρχαν σε κανένα άλλο ενετικό μνημείο του νησιού του 13^ο και 14^ο αιώνα.⁴⁸

Κατά την περίοδο της πολιορκίας του Χάνδακα ο ναός δεν έπαθε σοβαρές καταστροφές, αφού οι τοίχοι του είχαν κτιστεί από πέτρα και κονίαμα προσδίδοντάς του μεγάλη αντοχή. Σημαντική ζημιά ωστόσο έπαθαν τα περιστύλια και η στέγη του που ήταν κατασκευασμένη από κεραμίδια.⁴⁹

Εικόνα 11: Το εσωτερικό του Ναού του Ιησού Σωτήρου, φώτο Gerola

Β) Οθωμανική περίοδος

Στην περίοδο της Τούρκικης κατάκτησης ο ναός μετατράπηκε σε τέμενος της βασιλομήτορος Βαλιδέ Σουλτάνας (εικ. 12,13). Αποτελούσε ένα εντυπωσιακό και μεγαλειώδες τζαμί που βρισκόταν σε κομβικό σημείο της πόλης. Ο χώρος περιμετρικά του κτίσματος διατηρήθηκε. Η περιοχή καθιερώθηκε αποκλειστικά σε χώρο συνάθροισης Οθωμανών.

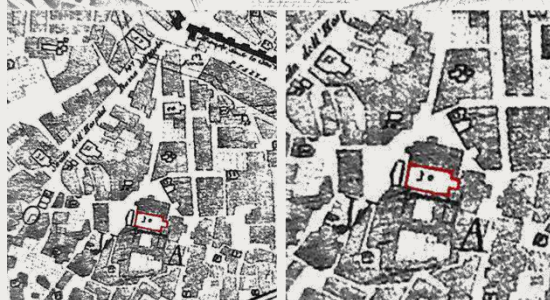
Για τη μετατροπή του ναού σε τέμενος δεν έγιναν σημαντικές αλλαγές. Στο νότιο τοίχο προστέθηκε μιχράμπ, άμβωνας και θεωρείο για τους μουεζίνηδες στολισμένο με πολύτιμους λίθους.⁵⁰ Στη βορειοανατολική γωνία του κτίσματος, όπου βρισκόταν το κωδωνοστάσιο κατασκευάστηκε μιναρές και εσωτερικά σε τμήμα του βόρειου τοίχου, γυναικωνίτης για τη στήριξη του οποίου δημιουργήθηκε κιονοστοιχία (εικ. 11).⁵¹

⁴⁸ Λιάνα Σταρίδα, Υπήρχε μία πόλη.. τα θρησκευτικά μνημεία.., ό.π., σελ.174

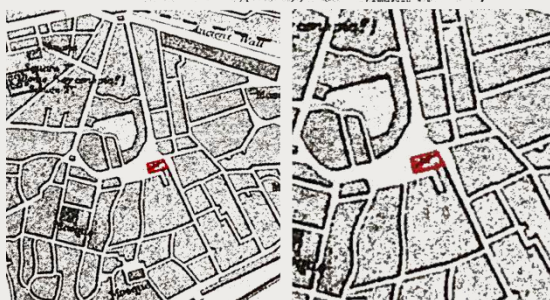
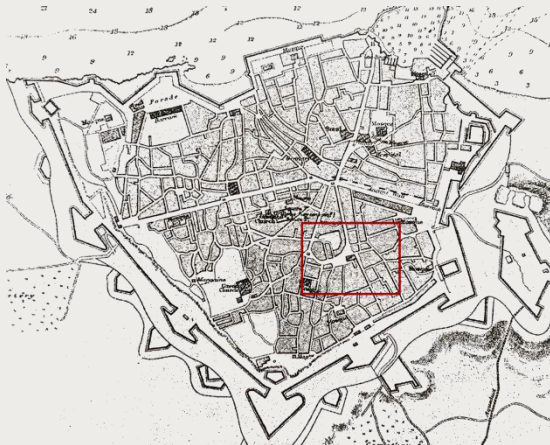
⁴⁹ Τζουάνες Παπαδόπουλος, ό.π., σελ. 71

⁵⁰ Ο μουεζίνης στο Ισλάμ είναι εκείνος που έχει καθήκον με τη μελωδική φωνή του να αναγγέλλει την ώρα της προσευχής και να καλεί τους πιστούς στο τζαμί από τον μιναρέ

⁵¹ Λιάνα Σταρίδα, ό.π., σελ.198

Χάρτης 8: Η θέση του τεμένους Βαλιδέ στον οθωμανικό αστικό ιστό τα πρώτα χρόνια της Τουρκικής κατάκτησης, Coronelli, 1689

Χάρτης 9: Η θέση του τεμένους στον οθωμανικό αστικό ιστό όπως είχε διαμορφωθεί στο μισό του 19ου αιώνα, Χάρτης Αγγλικού Ναυαρχείου, 1843

Γ1) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Με την ανεξαρτησία της Κρήτης το μνημείο διατηρήθηκε ως τζαμί, ενώ από την ένωση με το Ελληνικό κράτος το 1913 πέρασε στη δικαιοδοσία της Μητρόπολης Κρήτης χωρίς όμως να λειτουργεί ως Χριστιανικός ναός.⁵² Η πλατεία δυτικά του ναού διατηρούνταν, όπως και ο περιφραγμένος χώρος στα βόρεια, όπου κάποτε βρισκόταν το κοιμητήριο.

Εικόνα 12: Ο ναός του Σωτήρος ως τέμενος της Βαλιδέ Σουλτάνας, ανατολική άποψη

Εικόνα 13: Ο ναός του Σωτήρος ως τέμενος της Βαλιδέ Σουλτάνας, βορειοδυτική άποψη, φώτο R.Behaeddin, (1898-1913)

⁵² <https://www.mixanitouxronou.gr/o-istorikos-naos-poy-egine-parkingk-me-apofasi-toy-pattakoy-i-schesi-me-tin-kritikopoyla-szygo-toy-soyltanoy/>

Γ2) Ένωση με το Ελληνικό Κράτος - Σήμερα

Γ2.1) Προσφυγική φάση- "ανταλλάξιμα"

Στο κτήριο στεγάστηκαν προσωρινά πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και έπειτα, κρίθηκε κατάλληλο για τη στέγαση σχολείου. Έτσι, το 1925-1926 το μνημείο διασκευάστηκε σε σχολείο. Συγκεκριμένα ανοίχτηκαν σε κάθε πλευρά παράθυρα, ώστε να καλυφθεί η ανάγκη του σε φως, προστέθηκαν κορνίζες γύρω από τη στέγη, τοποθετήθηκαν διακοσμητικά θέματα νεοκλασικού ρυθμού στους τοίχους και προστέθηκαν δύο όροφοι από μπετόν. Η μετατροπή αυτή είχε ως αποτέλεσμα να χαθεί η ενότητα του εσωτερικού χώρου και να τροποποιηθεί σημαντικά η εξωτερική εμφάνιση (εικ. 14, 15).

Εικόνα 14: Δυτική όψη του ναού του Σωτήρος ως σχολείο λίγο πριν την κατεδάφισή του το 1970

Εικόνα 15: Τμήμα της βόρειας όψης

Γ2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα

Το κτήριο χαρακτηρίστηκε διατηρητέο με Προεδρικό Διάταγμα στις 18-3-1947. Ο περιφραγμένος χώρος βόρεια του ναού καταργήθηκε και στη θέση του ανοίχτηκε δρόμος για τη διέλευση οχημάτων. Ως σχολείο λειτούργησε μέχρι το σχολικό έτος 1962-1963.

Το 1970 με απόφαση της κυβέρνησης της δικτατορίας το μνημείο, αφού θεωρήθηκε ότι είχε χάσει την ιστορική του αξία και ως ετοιμόρροπο, αποχαρακτήριστηκε από διατηρητέο και κατεδαφίστηκε.⁵³ Μετά την κατεδάφισή του η έκταση χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως χώρος στάθμευσης (εικ. 16) και αργότερα μετατράπηκε σε πλατεία με το όνομα πλατεία Κορνάρου.

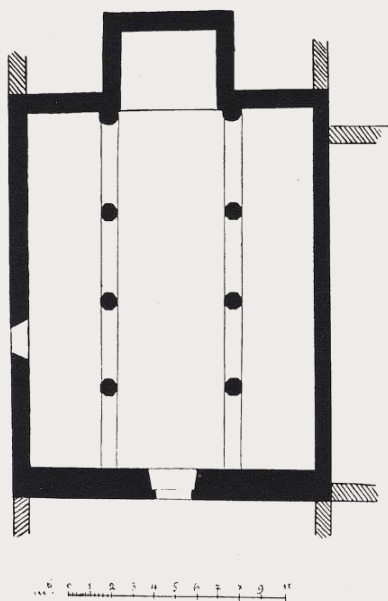
Εικόνα 16: Η θέση όπου βρισκόταν ο ναός του Σωτήρος, ως χώρος στάθμευσης οχημάτων μετά την κατεδάφισή του

⁵³ Λιάνα Σταρίδα, Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία .., όπ., σελ. 178-179

Β. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΠΟΥ ΔΙΑΤΗΡΗΣΑΝ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥΣ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

Από τις 41 εκκλησίες που μελετάμε μονάχα 3 διατήρησαν τη θρησκευτική τους λειτουργία από την ανέγερσή τους μέχρι σήμερα. Από αυτές 2 μετατράπηκαν σε τεμένη και μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων αποδόθηκαν και πάλι στη χριστιανική πίστη, ενώ ο τρίτος αφού χρησιμοποιήθηκε από τους Οθωμανούς ως στρατιωτική αποθήκη αποδόθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην Χριστιανική κοινότητα.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΩΝ

Η Παναγία των Σταυροφόρων βρίσκεται στην σημερινή οδό Μάρκου Μουσούρου, που αποτελεί συνέχεια της οδού 1821.

Ο ναός ανεγέρθηκε γύρω στα 1205 από τους Ενετούς και αποτελούσε το καθολικό της μονής του τάγματος των καπουτσίνων. Λειτουργούσε ως καθολικός ιερός ναός στο όνομα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου σε όλη τη διάρκεια της Ενετοκρατίας.⁵⁴

Εικόνα 17: Κάτοψη της Παναγίας των Σταυροφόρων Ηρακλείου, σχέδιο Gerola

Α) Ενετική περίοδος

Χάρτης 10: Η θέση της Παναγίας των Σταυροφόρων στον Βενετικό αστικό ιστό, Χάρτης Werdmüller, 1666-1667

⁵⁴ Επαμεινώνδας Πετράκης, *Ιστορικό του ναού της Παναγίας των Σταυροφόρων Ηρακλείου*, Ηράκλειο, 1984, σελ. 1

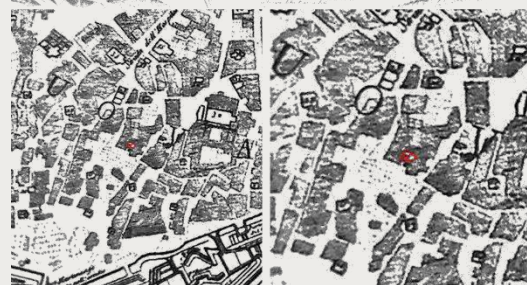
Η μονή βρισκόταν στο νότιο τμήμα της Νέας πόλης σε θέση λιγότερο κεντρική. Ωστόσο το γεγονός ότι βρισκόταν σε συνέχεια της κεντρική οδού Via della Spedale που ξεκινούσε από την πλατεία έξω από την πύλη Voltone προσέδιδε αξία στη θέση της. Από χάρτες προκύπτει ότι στα νοτιοδυτικά του ναού υπήρχε μεγάλη καλλιεργήσιμη έκταση.

Το καθολικό αποτελούσε τρίκλιτη, δρομική, ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα. Το κεντρικό κλίτος ήταν υπερυψωμένο και η επικοινωνία του με τα υπόλοιπα κλίτη γινόταν με οξυκόρυφα τόξα. Αυτά στηρίζονταν σε δύο σειρές από πολυγωνικούς πεσσούς και σε ένα ζεύγος αρχαίων κιόνων με κορινθιακά κιονόκρανα (εικ. 19, 21). Ο φωτισμός του ναού ήταν άφθονος, χάρει στα οξυκόρυφα παράθυρα και τα ανοίγματα που άφηναν τα τόξα μεταξύ των πεσών. Δεξιά και αριστερά του Ιερού υπήρχαν δύο Διακονικά που επικοινωνούσαν με τον κυρίως ναό μέσα από οξυκόρυφες θύρες. Ο νάρθηκας αποτελούνταν από τρία τόξα, ένα μεγάλο ημικυκλικό στο μέσον που αποτελούσε την κύρια είσοδο και δύο οξυκόρυφα παράθυρα στα πλάγια. Στην πρόσοψη του νάρθηκα υπήρχαν επίσης τρία οξυκόρυφα τόξα.

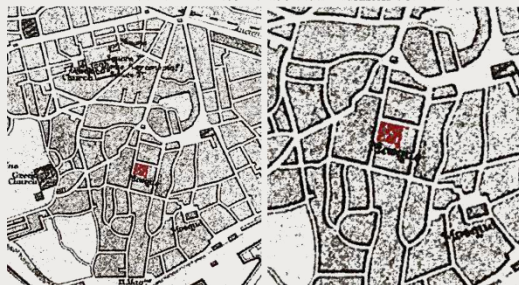
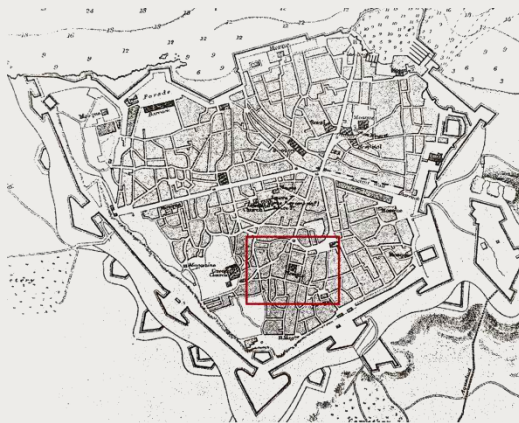
Ο ναός είχε δύο επιπλέον πρόσθετα χαμηλότερα μέρη, όπως φαίνεται και από τα σωζόμενα πέτρινα στηρίγματα στον εξωτερικό του χώρο: ένα καμαροσκέπαστο γκιόστρο, έξω από το αριστερό (βόρειο) κλίτος, καθώς και ένα επιπλέον κλίτος στα νότια (εικ. 22). Το γεγονός αυτό μαρτυρά πως η βασιλική είχε περισσότερες από μία φάσεις.⁵⁵ Το δάπεδο αυτών ήταν ψηλότερο από το δάπεδο του κυρίως ναού και επικοινωνούσε μαζί του με δύο βαθμίδες.⁵⁶

Την τελευταία περίοδο της πολιορκίας του Χάνδακα ο ναός παρουσίασε εκτεταμένες καταστροφές από τους κανονιοβολισμούς του Οθωμανικού στρατού.⁵⁷

Β) Οθωμανική περίοδος

Χάρτης 11: Η θέση του τεμένους Αγκεμπούτ στον Οθωμανικό αστικό ιστό τα πρώτα χρόνια της Τούρκικης κατάκτησης, Coronelli, 1689

Χάρτης 12: Η θέση του τεμένους στον Οθωμανικό αστικό ιστό, όπως είχε διαμορφωθεί στο μισό του 19ου αιώνα, Χάρτης Αγγλικού Ναυαρχείου, 1843

Κατά την Οθωμανική περίοδο ο ναός μετατράπηκε σε τζαμί με το όνομα Αγκεμπούτ Πασά ή Κιουχακλή (σκοτεινό) τζαμί (εικ. 18), λόγω των πολλών στοών που περιέκλειαν την εκκλησία.

Βρισκόταν σε συνοικία μεσαίας τάξης, στην οποία δόθηκε το όνομα του τεμένους. Από το τζαμί ξεκινούσε αγορά που κατέληγε στην οδό 1821 στο τέμενος Σεϊτάν Ογλού. Τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης ο κήπος περιμετρικά του τζαμιού διατηρούνταν μαζί με άλλα συμπληρωματικά κτίσματα.⁵⁸

⁵⁵ Μ. Ανδριανάκης- Κ. Γιαπιτσόγλου, *Χριστιανικά μνημεία της Κρήτης*, Συνοδική Επιτροπή Θρησκευτικού Τουρισμού της Εκκλησίας Κρήτης : Μ.Κ.Ο. "Φιλοξενία", Ηράκλειο, 2012, σελ. 79

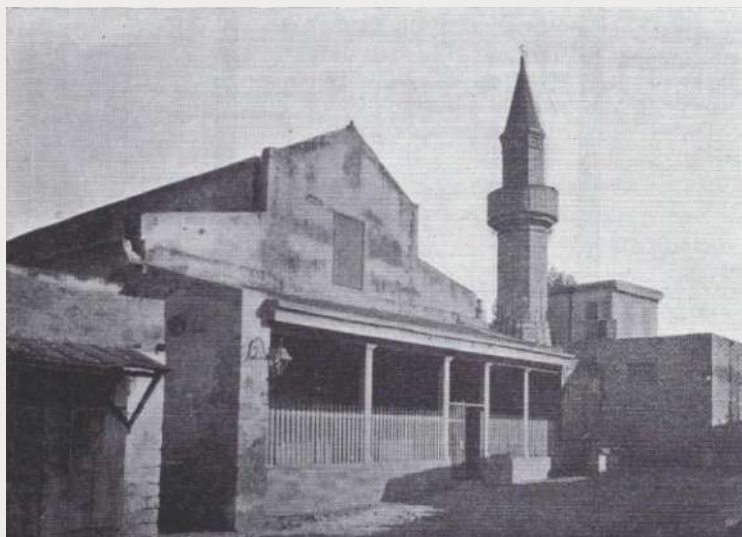
⁵⁶ Επαμεινώνδας Πετράκης, ό.π., σελ. 4-5

⁵⁷ Τζουάνες Παπαδόπουλος, ό.π., σελ. 77-78

⁵⁸ Εβλιά Τσελεμπί, ό.π., σελ. 201

Ωστόσο, όπως διακρίνεται σε χάρτη του Αγγλικού Ναυαρχείου, το 1843, ο αστικός ιστός του Χάνδακα έχει πυκνώσει ασφυχτικά και ο ελεύθερος χώρος που υπήρχε δίπλα στο τέμενος φαίνεται να έχει καταργηθεί.

Για τη μετατροπή του ναού σε τζαμί προστέθηκε μιχράμπ, μιναρές στη θέση του καμπαναριού και υπόστεγο στην πρόσοψη.⁵⁹ Μεταξύ των ετών 1885-1888 στο τζαμί στεγάστηκε το τυπογραφείο της εφημερίδας «Μίνως».⁶⁰

Εικόνα 18: Άποψη Παναγίας των Σταυροφόρων ως τέμενος Αγκεμπούτ Πασά, φώτο Gerola

Γ1) Κρητική πολιτεία-Ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το μνημείο παρέμενε τζαμί και ο μιναρές διατηρούνταν ακόμη.

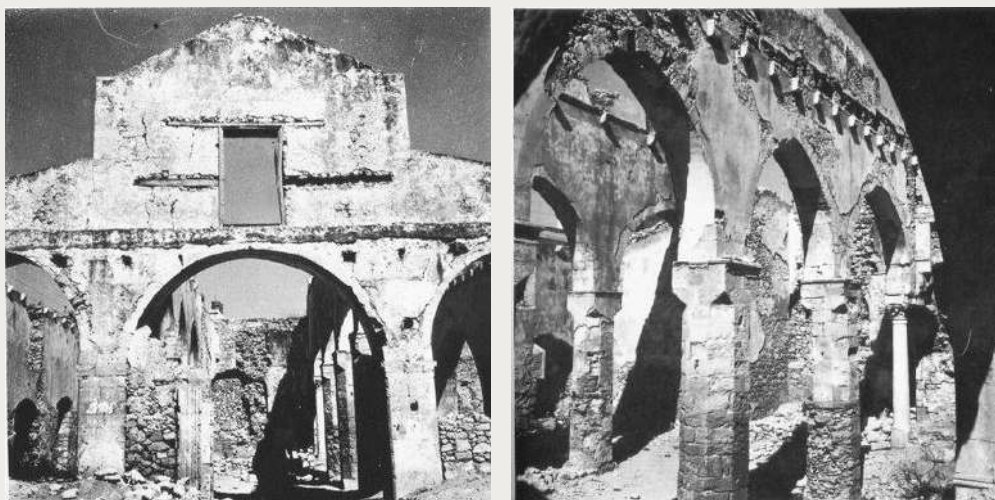
Γ2) Ένωση με το Ελληνικό Κράτος- Σήμερα

Γ2.1) Προσφυγική φάση- "ανταλλάξιμα"

Από το 1922 μέχρι το 1934 το τζαμί στέγασε οικογένειες από τη Μικρά Ασία. Με τη συνθήκη της Λωζάνης και της ανταλλαγής πληθυσμών έπαψε να λειτουργεί ως τζαμί, περιήλθε στην κυριότητα του Ελληνικού Δημοσίου και το 1934 πέρασε σε χέρια ιδιώτη μέσω των "ανταλλαξίμων" αλλά παρέμεινε ανενεργό.

Γ2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα

Το 1941 κατά τους βομβαρδισμούς του Ηρακλείου ο ναός υπέστη σοβαρές καταστροφές, η πρόσοψη, η στέγη και τα ψηλότερα μέρη των τοίχων καταστράφηκαν εντελώς (εικ. 19). Μετά τον πόλεμο το γκιάστρο ρυμοτομήθηκε και στη θέση του βρίσκεται σήμερα η οδός Δικταίου Άνδρου.⁶¹

Εικόνες 19: Ο ναός της Παναγίας των Σταυροφόρων λίγο πριν την αποκατάστασή του

⁵⁹ Ό.π., σελ. 202

⁶⁰ <http://iscreta.gr/2016/02/%CE%B7->

⁶¹ Λιάνα Σταρίδα, Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία., ό.π., σελ. 143

Το 1947 το κτίσμα χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο με το Προεδρικό Διάταγμα της 18-3-1947. Το 1954 έγινε προσπάθεια πώλησης του ερειπωμένου ναού, ωστόσο μόλις η νέα ιδιοκτήτρια αντιλήφθηκε ότι το ερείπιο επρόκειτο περί ναό, ακύρωσε τη συμφωνία, καθότι η ίδια δεν επιθυμούσε να χτίσει το σπίτι της σε θέση όπου προϋπήρχε ναός και έτσι το κτίσμα σώθηκε.⁶²

Έκτοτε έγιναν σημαντικές προσπάθειες εξαγοράς και αναστήλωσης του ερειπωμένου ναού από τη Μητρόπολη και την Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και το 1958, αφού συλλέχθηκε το απαιτούμενο χρηματικό ποσό με εράνους, το Αρχαιολογικό συμβούλιο ενέκρινε την αναστήλωση και τη σχετική μελέτη του μνημείου. Η Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ανέλαβε την αποκατάσταση του ναού.⁶³ Στις 25 Μαρτίου το 1963 πραγματοποιείται η πρώτη λειτουργία, ενώ μέχρι και σήμερα το μνημείο λειτουργεί ως ορθόδοξος χριστιανικός ναός (εικ. 20).

Εικόνα 20: Ο ναός της Παναγίας των Σταυροφόρων όπως είναι σήμερα

Εικόνα 21: Το κεντρικό κλίτος του ναού όπως είναι σήμερα, προσωπικό αρχείο, 05/01/23

Εικόνα 22: Το νότιο κλίτος του ναού σήμερα. Στα δεξιά διακρίνεται και το πρόσθετο κλίτος, προσωπικό αρχείο, 05/01/23

⁶² Επαμεινώντας Πετράκης, ό.π., σελ. 7

⁶³ Λιάνα Σταρίδα, ό.π., σελ. 144 | Ε. Πετράκης, ό.π., σελ. 8-12

Άγιος Τίτος

Βρίσκεται δίπλα στην ενετική οπλοθήκη και τη loggia. Υπήρξε ο Μητροπολιτικός ναός του Χάνδακα κατά τη Β' βυζαντινή περίοδο και κατά την περίοδο της ενετικής κυριαρχίας έγινε ο Μητροπολιτικός ναός των Βενετών.

Δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τον χρόνο δόμησής του και για τον αρχικό αρχιτεκτονικό του τύπο, όμως είναι βέβαιο ότι ο ναός προϋπήρχε της Ενετοκρατίας.

Χτίστηκε δύο φορές μετά την καταστροφή του πρώτα από πυρκαγιά και έπειτα από σεισμό.

Το οικοδόμημα που σώζεται μέχρι σήμερα κατασκευάστηκε εκ νέου σε εκλεκτικιστικό ρυθμό σε σχέδια του αρχιτέκτονα Αθανάσιου Μούση, το 1869.

Α) Ενετική περίοδος

Ο ναός βρισκόταν εντός της παλιάς πόλης πάνω στην κεντρική λεωφόρο που ένωνε το λιμάνι με την κεντρική πλατεία του Χάνδακα (πλατεία Αγίου Μάρκου). Αποτελούσε τον Μητροπολιτικό ναό των Βενετών. Ήταν περίοπτος στη μέση ενός μεγάλου ελεύθερου χώρου. Νοτιοδυτικά συνόρευε με την Αρμερία και τη Λότζια.⁶⁴ Περιμετρικά του ναού ενταφιάζονταν σημαντικά πρόσωπα του Χάνδακα.⁶⁵ Ήταν μεγαλοπρεπές κτίσμα και λόγω της κεντρικής του θέσης μέσα στην πόλη κατείχε σημαντικό ρόλο στην καθημερινή ζωή. Στην ίδια πλατεία με τον Άγιο Τίτο, βορειοανατολικά ήταν χτισμένη και μία μικρή εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία.

Μόλις οι Ενετοί παρέλαβαν τον ναό φαίνεται ότι πραγματοποίησαν ορισμένες τροποποιήσεις. Συγκεκριμένα διανοίχτηκε κυκλικός φεγγίτης στην πρόσοψη και επιπλέον προστέθηκε πύργος κωδωνοστασίου⁶⁶, αποδίδοντας στη βασιλική τον συμβολισμό της Βενετσιάνικης παρουσίας. Δύο αιώνες μετά την Ενετική κατοχή, κατά το 1446 ο ναός ανακαινίστηκε από τον Αρχιεπίσκοπο Φαντίνο Δάνδολο. Το 1544 η εκκλησία υπέστη σοβαρές καταστροφές από πυρκαγιά και δεκατρία χρόνια μετά το 1557 ο ναός ξαναχτίστηκε.⁶⁷

Χάρτης 13: Η θέση του Αγ. Τίτου στον Βενετικό αστικό ιστό, Werdmüller, 1666-1667

Για την αρχιτεκτονική μορφή και τη χωροθέτηση της εκκλησίας κατά τους τελευταίους αιώνες της Ενετοκρατίας δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία και οι απεικονίσεις του ναού είναι ανακριβείς. Είναι σίγουρο ότι ο ναός ήταν βασιλική, σχεδόν τετράγωνη, με τρούλο στη μέση.

⁶⁴ Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη.. Συνοικίες- Δρόμοι- Πλατείες..*, ό.π., σελ. 158

⁶⁵ Στέφανος Ξανθουδίδης, *Ο ναός του Αγίου Τίτου: ο Απόστολος Τίτος*, Β' έκδοση, συμπληρωθείσα υπό του Αρχιμαντρίτου Θεοδώρου Β. Τζεδάκη Ηράκλειο, 1974, σελ. 9

⁶⁶ Ο ναός του Αγίου Τίτου στο Ηράκλειο και η ιστορία του, <https://ipy.gr>, 2018

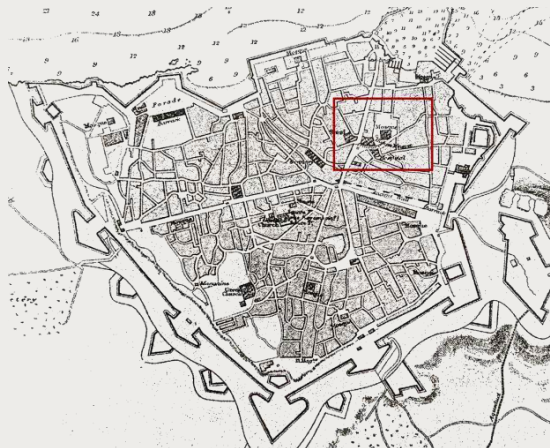
⁶⁷ Στέφανος Ξανθουδίδης, *Ο ναός του Αγίου Τίτου..*, ό.π., σελ. 9-10

Εσωτερικά δύο παράλληλες κιονοστοιχίες χώριζαν το ναό σε τρία κλίτη, στο ιερό υπήρχε κόγχη που προεξείχε, ενώ στη δυτική πλευρά του ναού, όπου βρισκόταν η κύρια είσοδος υπήρχαν τρεις πύλες. Η μεσαία και μεγαλύτερη από αυτές έφερε επάνω επιγραφή και τόξο που στηριζόταν σε δύο κίονες. Στις πλάγιες πλευρές του ναού, τη βόρεια και τη νότια, υπήρχε μία ακόμη θύρα. Στη νοτιοδυτική γωνία του ναού βρισκόταν το κωδωνοστάσιο που διέθετε ψηλή κωνική στέγη και απέδιδε τον Αναγεννησιακό χαρακτήρα του κτίσματος.^{68, 69}

Β) Οθωμανική περίοδος

Χάρτης 14: Η θέση του Βεζίρ τζαμί στον Οθωμανικό αστικό ιστό τα πρώτα χρόνια της Τούρκικης κατάκτησης, Coronelli, 1689

Χάρτης 15: Η θέση του τεμένους στον Οθωμανικό αστικό ιστό, όπως είχε διαμορφωθεί στο μισό του 19ου αιώνα, Χάρτης Αγγλικού Ναυαρχείου, 1843

Μετά την παράδοση του Χάνδακα τον Σεπτέμβριο του 1669 και την εγκατάσταση των Οθωμανών ο ναός παραχωρήθηκε στον Φαζίλ Αχμέτ Κιοπρουλή και μετατράπηκε σε τέμενος με το όνομα Βεζίρ τζαμί και εξ' αιτίας της κεντρικής του θέσης κοντά στην αγορά συγκέντρωνε πάντοτε πολύ κόσμο.⁷⁰ Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κτήσης ο ελεύθερος χώρος περιμετρικά του Τζαμιού διατηρήθηκε ως χώρος ταφής επιφανών προσώπων.

Προκειμένου να μετατραπεί σε τέμενος ο ναός του αγίου Τίτου πραγματοποιήθηκαν αρκετές μετατροπές. Στην ανατολική πλευρά αφαιρέθηκε η κόγχη του ιερού και στη θέση της ανοίχτηκαν τρεις θύρες. Μπροστά από αυτές διαμορφώθηκε ένα πρόθυρο που στηριζόταν σε λεπτούς στύλους και είχε στέγη καλυμμένη με μολύβι. Στη νότια πλευρά προστέθηκαν τέσσερις θόλοι, έτσι ώστε να διαμορφωθεί ο χώρος του μιχράμπ. Έτσι δημιουργήθηκε ένα κεντρικό κλίτος και ο ναός έγινε τετράγωνος.⁷¹ Στη νοτιοδυτική πλευρά του τεμένους χτίστηκε ο μιναρές.

Το 1685 ο μιναρές κατεδαφίστηκε εξαιτίας φθορών που είχε προκαλέσει η κακή ποιότητα των υλικών και ξαναχτίστηκε από τα θεμέλια.

Το 1856 ο ναός καταστράφηκε ολοκληρωτικά από σεισμό και χτίστηκε από την αρχή σε σχέδια του αρχιτέκτονα Αθανάσιου Μούση, το 1869. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν λίθοι και μάρμαρα από τον ερειπωμένο ναό του Αγίου Φραγκίσκου. Το νέο μεγαλοπρεπές τέμενος εγκαινιάστηκε στις 24 Σεπτεμβρίου του 1871.⁷²

⁶⁸ Ο.π., σελ. 10

⁶⁹ Τζουάνες Παπαδόπουλος, ό.π., σελ. 66-67

⁷⁰ Εβλιά Τσελεμπί, ό.π., σελ. 198

⁷¹ Σταρίδα Λιάνα, Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 198

⁷² Ο.π., σελ. 198-200

Το οικοδόμημα αυτό που σώζεται μέχρι σήμερα χτίστηκε σε εκλεκτικιστικό ρυθμό με διάφορα στοιχεία από τους ρυθμούς των μνημείων της Κωνσταντινούπολης. Ήταν τετρακίονιο, με ημισφαιρικό τρούλο που στηρίζεται σε λεπτούς πεσσούς και νάρθηκα. Στη νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα υψωνόταν ο μιναρές με ύψος 10,63μ. Έξω από τη βόρεια και νότια είσοδο του ναού διαμορφώθηκαν προστώα με τρίριχτη, επικλινή στέγη από κεραμίδια που στηρίζονταν από τη μία πλευρά στον εξωτερικό τοίχο του κτηρίου και από την άλλη σε δύο λεπτούς κίονες με ξύλινο διακοσμημένο επιστήλιο και γείσο. Οι εξωτερικές όψεις του επενδύθηκαν με λαξευτούς πωρόλιθους και οργανώθηκαν σε πέντε κάθετα διάχωρα μέσα στα οποία τοποθετήθηκαν τα ανοίγματα.⁷³

Εικόνα 23: Το τέμενος Βεζίρ, αρχές 20ου αιώνα, Gerola

Γ1) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης ο Αγ. Τίτος παρέμεινε τζαμί έως την ανταλλαγή πληθυσμών.

Γ2) Ένωση με το Ελληνικό Κράτος- Σήμερα

Γ2.1) Προσφυγική φάση- "ανταλλάξιμα"

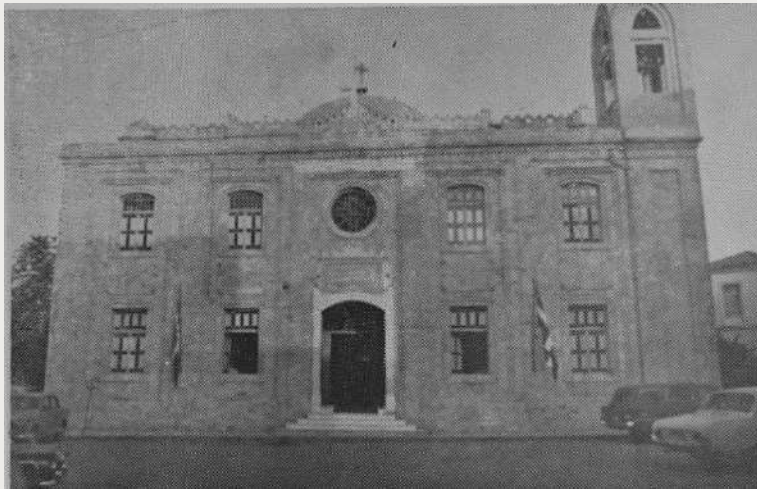
Το 1922-1923 το τέμενος στέγασε προσωρινά πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία.⁷⁴ Μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, το κτίσμα περιήλθε στην υπηρεσία ανταλλαξίμων της Εθνικής Τράπεζας και έπειτα απεδόθη στην τοπική εκκλησία. Τον Ιούνιο του 1924 έγινε ο καθαγιασμός του πρώην Βεζίρ Τζαμιού⁷⁵ και το 1925 η εκκλησία της Κρήτης το επισκεύασε κατάλληλα. Έκτοτε λειτουργεί ως ορθόδοξος ναός αφιερωμένος στον Απόστολο Τίτο.⁷⁶ Για τη μετατροπή πραγματοποιήθηκαν αρχικά οι αναγκαίες εσωτερικές επεμβάσεις, όπως η προσθήκη των αψίδων του ιερού βήματος και έπειτα ο εσωτερικός και εξωτερικός διάκοσμος. Εκείνη την περίοδο πραγματοποιήθηκε και η κατεδάφιση του μιναρέ, στη θέση του οποίου χτίστηκε κωδωνοστάσιο.

⁷³ Μιχάλης Γ. Ανδριανάκης, Κώστας Δ. Γιαπιτσόγλου, *ό.π.*, σελ. 81

⁷⁴ Ευγενία Λαγουδάκη, *ό.π.*, σελ. 140

⁷⁵ Νέα Εφημερίς, 13/6/1924

⁷⁶ Στέφανος Ξανθουδίδης, *Ο ναός του Αγίου Τίτου: ο Απόστολος Τίτος*, Β' έκδοση, συμπληρωθείσα υπό του Αρχιμαντρίτου Θεοδώρου Β. Τζεδάκη Ηράκλειο, 1974, σελ. 15-16 | Νέα Εφημερίς, 3/5/1925

Εικόνα 24: Ο ναός του Απόστολου Τίτου το 1925

Γ2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα

Το 1965 αφαιρέθηκε εσωτερικά και το μπιμπέρ που βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του βορειοδυτικού κεντρικού πεσσού του ναού και ήταν εξολοκλήρου φτιαγμένο από μάρμαρο.⁷⁷ Το 1971, εξαιτίας σημαντικών φθορών που είχαν προκληθεί κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, καθώς και μετά από έναν μεγάλο σεισμό το 1970 ξεκίνησαν εργασίες για την αποκατάσταση του. Τότε κατεδαφίστηκε και το κωδωνοστάσιο που είχε προστεθεί στη νοτιοδυτική γωνία του ναού. Σήμερα ο Άγιος Τίτος παραμένει ορθόδοξη εκκλησία και το 2013 ανακηρύχτηκε καθεδρικός ναός της Αρχιεπισκοπής Κρήτης.

Εικόνα 25: Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Τίτου σήμερα

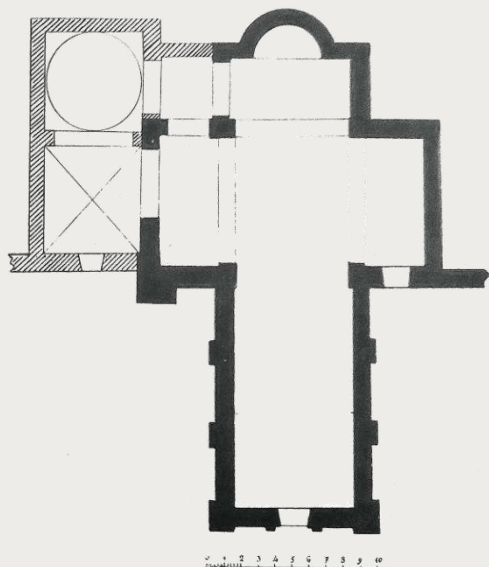
⁷⁷ Λ. Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία ..*, ό.π., σελ. 200

Γ. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΠΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΚΤΗΣΕΩΝ ΑΛΛΑΞΑΝ ΧΡΗΣΗ

Στο πέρασμα από τη μία κτήση στην άλλη τα θρησκευτικά κτήρια αλλάζουν χρήση. Στην Οθωμανική περίοδο οι ναοί μετατρέπονται κυρίως σε τεμένη και δευτερευόντως σε χαμάμ, τεκέδες ή καφενεία. Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης και την ανταλλαγή πληθυσμών τα περισσότερα κτίσματα αποδίδονται ως "ανταλλάξιμα" σε ιδιώτες, ενώ ελάχιστα από αυτά αποκτούν τελικά δημόσια χρήση. Τα κατατάσσουμε έτσι σε δύο κατηγορίες: εκείνα που μετά τη μετατροπή τους (στην ελληνική τους φάση) αποκτούν δημόσιο χαρακτήρα και εκείνα που αποκτούν ιδιωτικό. Συνολικά, 5 θρησκευτικά κτίσματα παραλαμβάνουν χρήσεις με δημόσιο χαρακτήρα και 5 με ιδιωτικό.

Γ.1 Θρησκευτικά κτίσματα που απέκτησαν δημόσιο χαρακτήρα

ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΙΝΑΪΤΩΝ

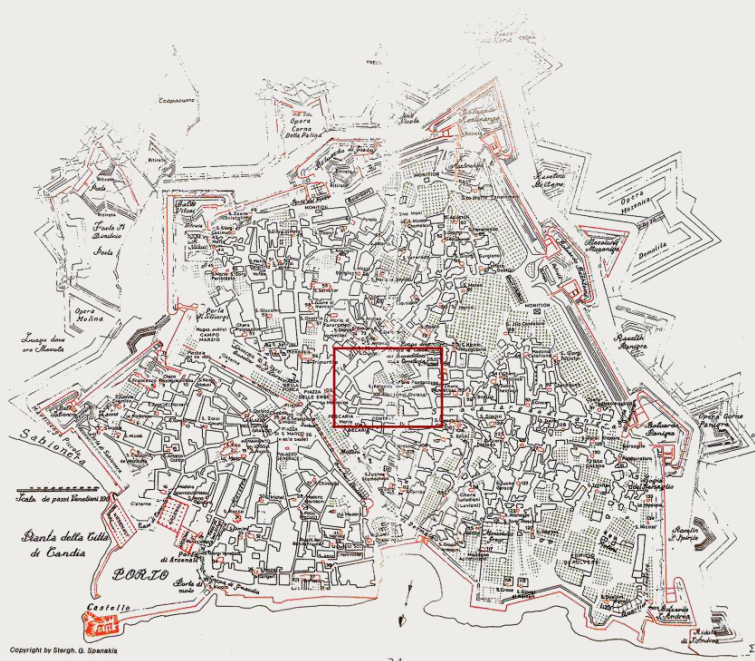

Βρίσκεται βορειοανατολικά του ναού του Αγίου Μηνά και αποτελεί το καθολικό της ορθόδοξης Σιναϊτικής μονής της Αγίας Αικατερίνης που ιδρύθηκε κατά τη Β' Βυζαντινή περίοδο. Κατά την Ενετοκρατία λειτουργούσε στη μονή ορθόδοξο σχολείο, κέντρο πολιτισμού και λαμπρής φήμης σε όλη Μεσόγειο.

Α) Ενετική περίοδος

Η θέση του ναού ήταν κεντρική. Βρισκόταν στη Νέα πόλη, κοντά στην αφετηρία των δρόμων της Via Della Spedale (σημερινή οδός 1821) και της Strata Larga (Πλατειάς Στράτας) που ένωνε την αγορά με την Πύλη του Παντοκράτορα (Χανιώπορτα).⁷⁸ Ο ναός ήταν περίοπτος και νότια αυτού υπήρχε κήπος. Δυτικά έξω από την πύλη εισόδου του ναού υπήρχε πλατεία.

Εικόνα 26: Κάτοψη της Αγίας Αικατερίνης με το παρεκκλήσι των Αγίων Δέκα, σχέδιο Gerola

Χάρτης 16: Η θέση της Αγ. Αικατερίνης στον αστικό ιστό κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας, Χάρτης Werdmuller, 1666-1667

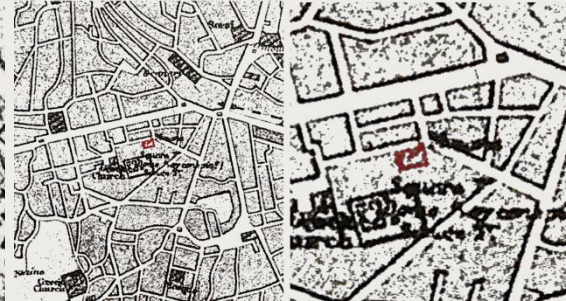
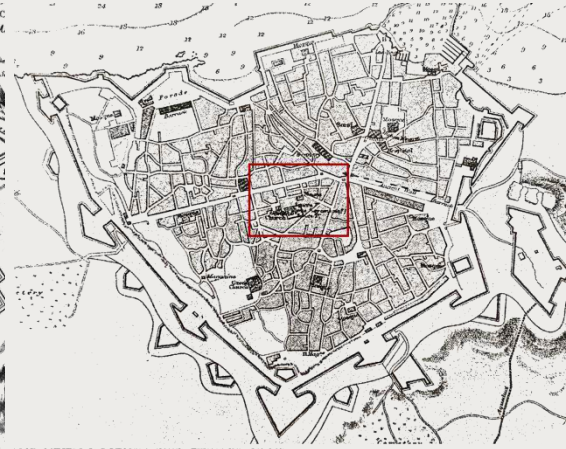
⁷⁸ Αργίνη Γ. Φραγκούλη, *Η ΣΙΝΑΙΑ ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΑΓ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΣΤΟΝ ΧΑΝΔΑΚΑ* κατά την εποχή της Ενετοκρατίας, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιόφιλων, Αθήνα, 1981, σελ. 19

Χτίστηκε σε αρχιτεκτονική παραλλαγή του τύπου του σταυρεπίστεγου ναού στην οποία όχι μόνο η εγκάρσια καμάρα, αλλά και ο χώρος του ιερού στεγάζονται χαμηλότερα από την κατά μήκος καμάρα.⁷⁹ Στη βόρεια πλευρά του εγκάρσιου κλίτους υπήρχε παρεκκλήσι αφιερωμένο στους Αγίους Δέκα.

Β) Οθωμανική περίοδος

Χάρτης 17: Η θέση του Ζουλφικάρ τζαμί στον Οθωμανικό αστικό ιστό τα πρώτα χρόνια της Τούρκικης κατάκτησης, Coronelli, 1689

Χάρτης 18: Η θέση του τεμένους στον Οθωμανικό αστικό ιστό, όπως είχε διαμορφωθεί στο μισό του 19ου αιώνα, Χάρτης Αννλικού Ναυσαργείου. 1843

Μετά την άλωση μετατράπηκε σε τζαμί του Ζουλφικάρ Μπέη Κετχουντά (ή Κεχαγιά μπέη τζαμισί). Το τέμενος παρέμεινε σε περίοπτη θέση και περιμετρικά αυτού διατηρήθηκε κήπος και άλλα συμπληρωματικά κτίσματα. Η θέση του δεν υποβαθμίστηκε.

Εικόνα 27: Τέμενος Κουλ Κετχουντά Ζουλφικάρ Πασά

⁷⁹ Σταρίδα Λιάνα, Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία ..., ό.π., σελ. 41

Για την μετατροπή του ναού σε τζαμί προστέθηκαν μιχράμπ, άμβωνας φτιαγμένος από άσπρο σκαλιστό μάρμαρο και μιναρές στη θέση του παλιού καμπαναριού η κορυφή του οποίου φτιάχτηκε σύμφωνα με την αρχιτεκτονική των μιναρέδων, ενώ προστέθηκε και μπαλκόνι για την πρόσκληση της προσευχής (εικ. 27).⁸⁰

Γ1) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης από τους Οθωμανούς το κτίσμα εξακολούθησε να λειτουργεί ως τέμενος. Το 1919 με βασιλικό διάταγμα προβλεπόταν η απόδοση του ναού και πάλι στη Χριστιανική λατρεία.⁸¹ Παράλληλα, γίνονταν σκέψεις αξιοποίησής του για την λειτουργία κατηχητικών σχολείων, για τη στέγαση του Βυζαντινού μουσείου, καθώς και της Εκκλησιαστικής Βιβλιοθήκης. Τελικά, ο χώρος κρίθηκε ακατάλληλος για τη φύλαξη βιβλίων και οι σκέψεις αυτές απορρίφθηκαν.⁸²

Γ2) Ένωση με το Ελληνικό Κράτος- Σήμερα

Γ2.1) Προσφυγική φάση- "ανταλλάξιμο"

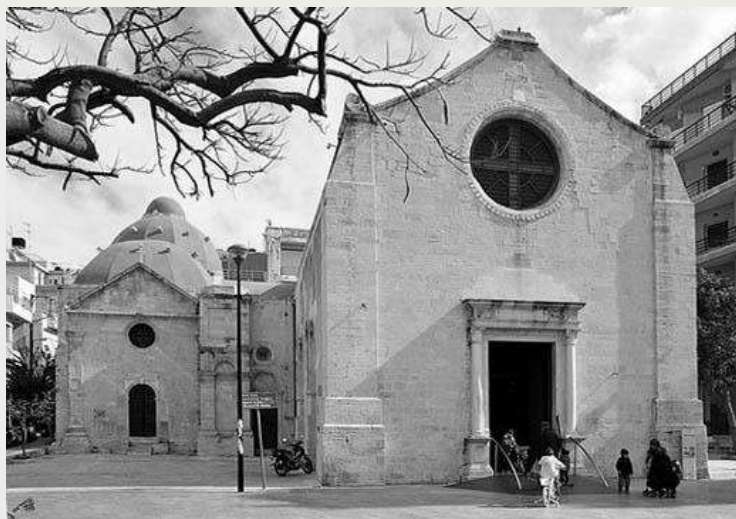
Το 1922 το κτίσμα έπαψε να λειτουργεί ως τζαμί, ενώ ήδη πριν το 1922 χρησιμοποιούνταν για την προσωρινή στέγαση προσφύγων. Μετά την ανταλλαγή πληθυσμών κατέστη ανταλλάξιμο κτήριο και αγοράστηκε από τον Μητροπολιτικό ναό Αγίου Μηνά. Ο μιναρές κατεδαφίστηκε εκείνη την περίοδο και μέχρι σήμερα σώζεται η βάση και τμήμα του κλιμακοστασίου του, που είναι ορατό από το εσωτερικό.⁸³

Γ2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα

Κατά τη Μάχη της Κρήτης ο ναός υπέστη σοβαρές ζημιές και κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη και αυτοκινητοστάσιο από τους Γερμανούς. Το παρεκκλήσι ωστόσο δεν υπέστη σοβαρές ζημιές, έτσι επισκευάστηκε και εξωραΐστηκε εσωτερικά και εξωτερικά. Χωρίστηκε το ιερό βήμα, κατασκευάστηκε κόγχη και διαρρυθμίστηκε ο τοίχος σε Πρόθεση, τοποθετήθηκαν δοκάρια ως πρόχειρο εικονοστάσι. Στις 23 Νοεμβρίου του 1943 έγινε η πρώτη λειτουργία.

Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης επισκευάστηκε, αποκαταστάθηκε και χρησιμοποιείται για τα κατηχητικά σχολεία της πόλης και ως αίθουσα διαλέξεων. Με το Προεδρικό Διάταγμα της 18-3-1947 το μνημείο κηρύχθηκε διατηρητέο

Από το 1964 μέχρι και σήμερα ο χώρος λειτουργεί ως Μουσείο, το οποίο στεγάζει τη συλλογή της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης με αντιπροσωπευτικά κειμήλια της Κρητικής Αναγέννησης.⁸⁴

Εικόνα 28: Η Αγ. Αικατερίνη των Σιναϊτών σήμερα

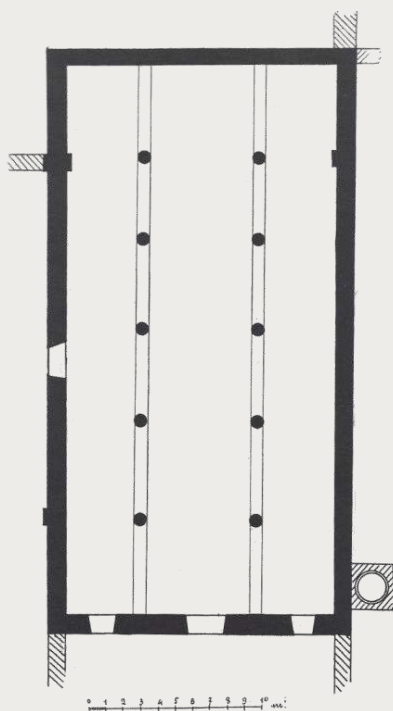
⁸⁰ Εβλιά Τσελεμπί, ό.π., σελ. 201-202

⁸¹ Νέα Εφημερίς, 12/4/1919

⁸² Μπετεινάκη Ελένη, Ζουλφικάρ Αλή πασά Τζαμισί, η Αγία Αικατερίνη Σιναϊτών του Ηρακλείου, <https://www.cretalive.gr/istoria/zoylfikar-ali-pasa-tzamisi-i-agia-aikaterini-sinaiton-toy-irakleiou>, 25-11-2019

⁸³ <http://koules.efah.gr/koules/Page?name=enotita&id=521&sub=998&sub2=1006&lang=gr>

⁸⁴ Λιάνα Σταρίδα, Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία .., ό.π., σελ. 42-43

Εικόνα 29: Κάτοψη του Αγίου Μάρκου των Ενετών, σχέδιο Gerola

Ο ναός κατασκευάστηκε από τους Ενετούς στην κεντρικότερη πλατεία του Χάνδακα, την πλατεία των δημητριακών (σημερινή πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου, γνωστή και ως πλατεία του αγίου Μάρκου), καθ' ομοίωσιν του Αγίου Μάρκου στη Βενετία. Είναι ίσως ο παλαιότερος λατινικός ναός της Κρήτης και είναι αφιερωμένος στον προστάτη των Ενετών Άγιο Μάρκο.

Η ανοικοδόμησή του ξεκίνησε το 1239, εννέα χρόνια μετά την εγκατάσταση των Ενετών στην Κρήτη και ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 1244.

Α) Ενετική περίοδος

Ο ναός δέσποζε περίοπτος στο κεντρικότερο σημείο της πόλης, στην πλατεία των δημητριακών που σχεδιάστηκε ως μία μικρογραφία της πλατείας του Αγίου Μάρκου στην Βενετία. Ήταν ο σημαντικότερος λατινικός ναός, όπου οι άρχοντες αναλάμβαναν με επίσημες τελετές τα καθήκοντά τους.⁸⁵ Εκεί βρισκόταν και η έδρα της ανώτατης αρχής, καθώς και όλες οι δημόσιες υπηρεσίες.⁸⁶ Η θέση του ναού αποτελούσε ανέκαθεν το κέντρο της οικονομικής, κοινωνικής και εμπορικής ζωής του Χάνδακα. Μπροστά από το ναό στα δυτικά βρισκόταν η πλατεία, ενώ στα βόρεια του υπήρχε κοιμητήριο, όπου θάβονταν σημαντικά πρόσωπα του Χάνδακα.⁸⁷

Στη μέση της πλατείας χτίστηκε το 1628 από τον Φραγκίσκο

Μοροζίνι κρήνη, η οποία είναι γνωστή μέχρι σήμερα ως κρήνη Μοροζίνι.

Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικής με υπερυψωμένο το κεντρικό κλίτος. Τα κλίτη χωρίζονται από δύο σειρές γοθικών τόξων που στηρίζονται σε κίονες. Δεν υπήρχε ασπίδα στο ιερό και η στέγη του ήταν τριμερής.⁸⁸

Χάρτης 19: Η θέση του Αγ. Μάρκου στον αστικό ιστό του Χάνδακα κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας, Werdmüller, 1666-1667

⁸⁵ Giuseppe Gerola, *ό.π.*, σελ. 17

⁸⁶ Λ. Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη... Συνοικίες- Πλατείες- Δρόμοι ...*, *ό.π.*, σελ. 139

⁸⁷ Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία ...*, *ό.π.*, σελ. 131

⁸⁸ *Ο.π.*, σελ. 133

Στην πρόσοψη υπήρχε λότζια που στεγαζόταν με δώμα, είχε πέντε τόξα στη μεγάλη της πλευρά και ένα στις δύο μικρότερες. Η τέταρτη πλευρά της λότζια αποτελούσε την πρόσοψη του ναού, όπου βρισκόταν η πόρτα της και το κεντρικό επάνω μέρος ήταν στολισμένο με ένα μεγάλο λέοντα του Αγίου Μάρκου.⁸⁹ Από το 1303 έως το 1557 ακολουθείται μία πορεία διαδοχικών επισκευών και αποκαταστάσεων του ναού μετά από φθορές που προκλήθηκαν από σεισμούς. Αργότερα το 1625 παραμονές της πολιορκίας, οι βλάβες παρά τις επανειλημμένες επισκευές ήταν εκτεταμένες. Παρόλο που τμήμα του ναού θεωρήθηκε ετοιμόρροπο δεν έγιναν οι απαραίτητες επισκευές μέχρι την παράδοση του Χάνδακα στους Τούρκους.⁹⁰

Β) Οθωμανική περίοδος

Χάρτης 20: Η θέση του τεμένους Δεφτερδάρ στον Οθωμανικό αστικό ιστό τα πρώτα χρόνια της Τούρκικης κατάκτησης, Coronelli, 1689

Χάρτης 21: Η θέση του τεμένους στον Οθωμανικό αστικό ιστό, όπως είχε διαμορφωθεί στο μισό του 19ου αιώνα, Χάρτης Αγγλικού Ναυαρχείου, 1843

Στη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας ο ναός μετατράπηκε σε τέμενος του Δεφτερδάρ Αχμέτ Πασά (εικ. 30,31). Τα πρώτα χρόνια διατηρήθηκε περίοπτος, ωστόσο μέχρι το τέλος της οθωμανικής περιόδου είχαν προστεθεί κτίσματα δίπλα σε αυτόν, με αποτέλεσμα να είναι άμεσα ορατή μόνο η πρόσοψή του και να υποβιβαστεί η παρουσία του στην πλατεία. Ακόμη, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα προστέθηκαν στην πλατεία, γύρω από την Κρήνη Μοροζίνι, παράγκες και έτσι η πλατεία έχασε τη σημασία που είχε κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας.⁹¹

Για την μετασκευή του ναού σε τέμενος οι Οθωμανοί πραγματοποίησαν πολλές τροποποιήσεις. Αρχικά άλλαξε η στέγαση και καλύφθηκε ολόκληρος από δικλινή στέγη. Τα τόξα της λότζιας στην πρόσοψη αφαιρέθηκαν και τα δοκάρια της στέγης στηρίχθηκαν επάνω στους κίονες. Έτσι, η στέγη έγινε επικλινή.⁹² Το κωδωνοστάσιο κατεδαφίστηκε και στη θέση της βάσης του χτίστηκε ο μιναρές. Οι τοιχογραφίες αφαιρέθηκαν και προστέθηκαν μιχράμπ και μμπονιέρ.⁹³ Η πύλη της κίμπλε τοποθετήθηκε στον τοίχο που βλέπει στο δρόμο και στα παράθυρα προστέθηκαν σιδηρά κιγκλιδώματα.⁹⁴

⁸⁹ Giuseppe Gerola, *ό.π.*, σελ. 27

⁹⁰ Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία ..*, *ό.π.*, σελ. 131-133

⁹¹ Ελευθερία Ζέη, *ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ- Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία*, Συλλογή Μιχάλη Σάλλα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2005, σελ. 90

⁹² Σ. Αλεξίου-Λασιθιωτάκης, *Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ*, Εταιρία Κρητικών ιστορικών μελετών, Ηράκλειο, 1958, σελ. 15

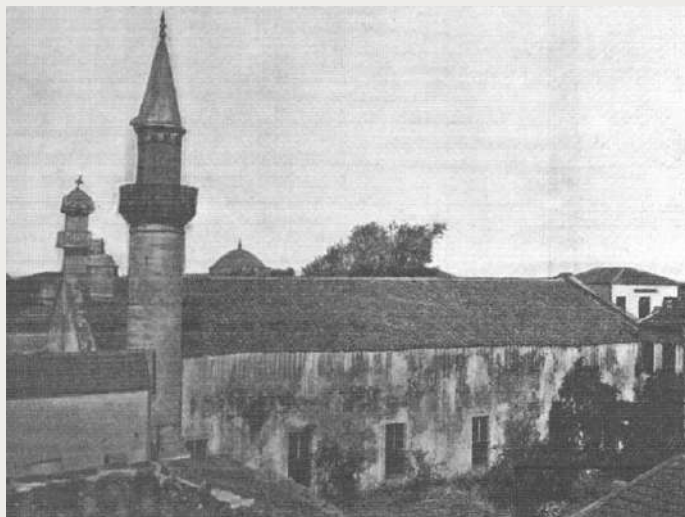
⁹³ Λ. Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία ..*, *ό.π.*, σελ. 201

⁹⁴ Εβλιά Τσελεμπί, *ό.π.*, σελ. 200

Ο βόρειος τοίχος χτίστηκε από την αρχή στο μεγαλύτερο μέρος του, ενώ οι υπόλοιποι διασκευάστηκαν.⁹⁵

Εικόνα 30: Ο μιναρές και η νότια όψη του τεμένους Δεφτερδάρ, Gerola

Εικόνα 31: Νοτιοδυτική άποψη του τεμένους Δεφτερδάρ, Gerola

Γ1) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το τέμενος, είχε χάσει κάθε εξωτερικό διάκοσμο και διατηρούσε στο εσωτερικό ελάχιστα στοιχεία από την ενετική του φάση. Ως τζαμί χρησιμοποιούνταν μέχρι το 1915.⁹⁶

Γ2) Ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Γ2.1) Προσφυγική φάση- "ανταλλάξιμα"

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή το κτήριο στέγασε προσωρινά προσφυγικές οικογένειες. Με την ανταλλαγή πληθυσμών και την αποχώρηση των Οθωμανών από την Κρήτη το κτήριο περιήλθε στη δικαιοδοσία της Εθνικής Τράπεζας και έπειτα παραχωρήθηκε στο Δήμο Ηρακλείου. Το 1924 αφαιρέθηκε ο μιναρές από το τέμενος⁹⁷ και έπειτα για μερικά χρόνια εγκαταλείφθηκε.

Γ2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα

Από το 1936 στέγασε τον κινηματογράφο «Μίνωα» (εικ. 32) και κηρύχτηκε διατηρητέο με το Προεδρικό Διάταγμα της 18-3-1947. Αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη μέχρι την αποκατάστασή του το 1956.⁹⁸ Η αναστήλωση πραγματοποιήθηκε μετά από σύμβαση του Δήμου Ηρακλείου και της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών μελετών.

Εικόνα 32: Ο Άγιος Μάρκος ως κινηματογράφος "Μίνωα"

⁹⁵ Giuseppe Gerola, *ό.π.*, σελ. 28-29

⁹⁶ Σ.Αλεξίου-Λασιθιωτάκης, *ό.π.*, σελ. 12

⁹⁷ *Ο.π.* σελ. 21

⁹⁸ *Ο.π.* σελ. 9 | <https://www.e-storieskritis.gr/2020/04/40.html>

Μερικές από τις βασικές εργασίες αναστήλωσης και επαναφοράς του μνημείου στην αρχική του μορφή ήταν οι εξής:

- Υπερύψωση του μεσαίου κλίτους και επαναφορά του στην αρχική του μορφή.
- Διαμόρφωση των όψεων περιμετρικά του ναού με σκοπό την επανάκτηση του αρχικού ρυθμολογικού του χαρακτήρα με κατασκευή 24 παραθύρων, 12 σε κάθε πλευρά.
- Κατασκευή του προστώου της πρόσοψης με τα πέντε τόξα, όπως ήταν στην αρχική του μορφή.

Σήμερα το κτήριο στεγάσει τη Δημοτική Πινακοθήκη Ηρακλείου και χρησιμοποιείται για εκδηλώσεις και εκθέσεις (εικ.34). Βρίσκεται στο κεντρικότερο σημείο της πόλης.⁹⁹ Εκατέρωθεν του κτίσματος έχουν υψωθεί πολυκατοικίες που δημιουργούν έντονη αντιπαράθεση με την όψη του ιστορικού κτίσματος.

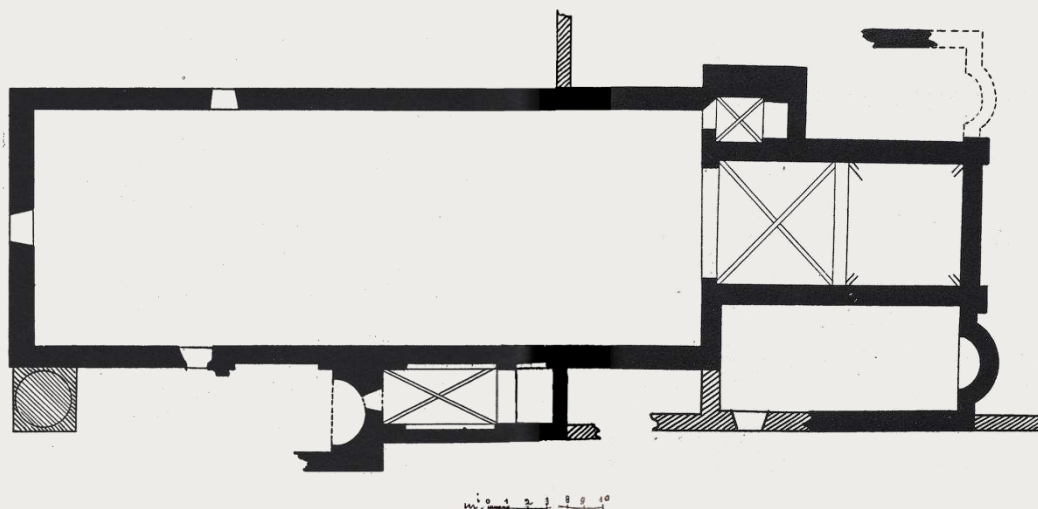

Εικόνα 33: Άποψη της Βασιλικής του Αγίου Μάρκου κατά τις εργασίες αποκατάστασης, τέλη δεκαετίας 1950

Εικόνα 34: Η βασιλική του Αγίου Μάρκου σήμερα

ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ ΤΩΝ ΔΟΜΙΝΙΚΑΝΩΝ

Εικόνα 35: Η κάτοψη του Αγίου Πέτρου, σχέδιο Gerola, αρχές 20^{ου} αιώνα

Ο ναός του Αγίου Πέτρου βρίσκεται στο παραλιακό μέτωπο, μεταξύ του ενετικού λιμανιού και της Πύλης Δερματά και αποτελεί το καθολικό μονής του μοναστικού τάγματος των Δομινικανών. Χτίστηκε τα πρώτα χρόνια της Βενετικής κυριαρχίας και σύντομα εξελίχθηκε σε μία από τις σημαντικότερες Λατινικές μονές της Κρήτης.

⁹⁹ Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία ...*, ό.π., σελ. 136

A) Ενετική περίοδος

Χάρτης 22: Η θέση του Αγ. Πέτρου στον αστικό ιστό του Χάνδακα κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας, Werdmüller, 1666-1667

Ο ναός βρισκόταν στο δυτικό τμήμα της παλιάς πόλης, κοντά στο όριο των τειχών, πάνω στο παραλιακό μέτωπο. Οι Δομινικανοί συχνά επέλεγαν για τις μονές τους χώρους σε ακραίες περιοχές εντός της πόλης και σε ναούς που προϋπήρχαν. Περιμετρικά του ναού υπήρχε ελεύθερος χώρος όπου θάβονταν σημαντικά πρόσωπα. Το κτίσμα ήταν εντυπωσιακών διαστάσεων, ορατό από μακριά και μαζί με τον Άγιο Φραγκίσκο και τον ναό του Σωτήρος αποτελούσαν τους μεγαλοπρεπέστερους ναούς του Χάνδακα. Το αρχικό καθολικό αποτελούσε μονόχωρη βασιλική με εξέχον εγκάρσιο κλίτος. Μετά από σεισμό το 1303, ο ναός κατέρρευσε και ανακατασκευάστηκε ως απλή ξυλόστεγη βασιλική με ορθογώνιο πρεσβυτήριο που στεγαζόταν από δύο γοθτικά σταυροθόλια και παρεκκλήσια στις επιμήκειες πλευρές του. Ο ναός υπέστη επιπλέον επεμβάσεις τον 14^ο και 15^ο αιώνα, όπως η προσθήκη παρεκκλησιών στη νότια πλευρά τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα.¹⁰⁰ Την τελευταία περίοδο της πολιορκίας του Χάνδακα, ο ναός είχε υποστεί σοβαρές καταστροφές από τις Τούρκικες επιθέσεις και είχε αχρηστευτεί.¹⁰¹

B) Οθωμανική περίοδος

Το 1671 ο ναός μετατράπηκε σε τέμενος με το όνομα Σουλτάν Ιμπραήμ.

Οι Οθωμανοί λόγω της σπουδαιότητάς του διατήρησαν το τέμενος περίβλεπτο και αφού ήταν ορατό από μακριά έδωσαν μεγάλη βάση σε επιδιορθώσεις και μετατροπές. Αρχικά επισκευάστηκε η στέγη και το ηλιακό ρολόι που βρισκόταν στην πύλη και διανοίχθηκαν πέντε νέες θύρες. Το κωδωνοστάσιο κατεδαφίστηκε και προστέθηκε μιναρές στη νοτιοδυτική γωνία. Στο δάπεδο του ιερού προστέθηκε μιχράμπ, ενώ την ίδια περίοδο κατασκευάστηκε το μινμπάρ¹⁰² και μία εξέδρα.¹⁰³ Ακόμη έγινε τροποποίηση των όψεων με αφαίρεση μερικών παλαιών και διάνοιξη νέων παραθύρων. Στο ιερό έγινε μετατροπή του ενός από τους δύο σταυρωτούς γοθτικούς θόλους με τους οποίους στεγαζόταν, σε κυλινδρικό (εικ. 35).¹⁰⁴ Μπροστά από το κτίσμα κατασκευάστηκε κρήνη.

¹⁰⁰ Μ. Ανδριανάκης- Κ. Γιαπιτσόγλου, *ό.π.*, σελ. 82

¹⁰¹ Τζουάνες Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ. 78

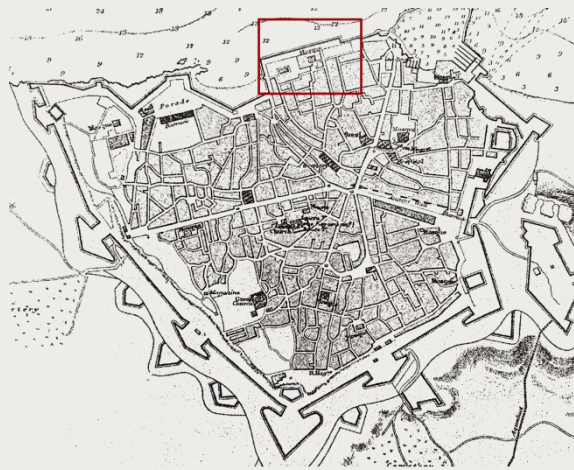
¹⁰² Υπερυψωμένη πλατφόρμα (αντίστοιχη του άμβωνα στις χριστιανικές εκκλησίες) μέσα στο ισλαμικό τέμενος, όπου ο Ιμάμης ανεβαίνει για να κάνει θρησκευτικό κήρυγμα στην της Παρασκευής

¹⁰³ Νικόλαος Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τούρκικων ιστορικών εγγράφων*, Τόμος Α', σελ. 373-374 | Σταρίδα Λιάνα, *ό.π.*, σελ. 209-211

¹⁰⁴ Giuseppe Gerola, *ό.π.*, σελ. 126-127

Χάρτης 23: Η θέση του τεμένους Σουλτάν Ιμπραήμ στον Οθωμανικό αστικό ιστό τα πρώτα χρόνια της Τούρκικης κατάκτησης, Coronelli, 1689

Χάρτης 24: Η θέση του τεμένους στον Οθωμανικό αστικό ιστό, όπως είχε διαμορφωθεί στο μισό του 19ου αιώνα, Χάρτης Αγγλικού Ναυαρχείου, 1843

Η κατάσταση και η στερεότητα του τεμένους εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την κατάσταση του παραθαλάσσιου τείχους. Το 1752 το τείχος βρισκόταν σε δυσμενή θέση με αποτέλεσμα και το μνημείο να κινδυνεύει. Το 1762 το τέμενος ήταν ετοιμόρροπο και ο μιναρές είχε γείρει με κίνδυνο να καταρρεύσει και να συμπαρασύρει όλο το μνημείο. Πραγματοποιήθηκαν έτσι επιδιορθώσεις και επισκευές. Η τελευταία επιδιόρθωση φαίνεται να έγινε το 1819. Τον 19^ο αιώνα το κτίσμα είχε ερειπωθεί και έτσι εγκαταλείφθηκε.¹⁰⁵

Γ1) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο ναός παρέμενε σε εμφανή θέση μέσα στον αστικό ιστό, ωστόσο «ήταν εν μέρει κατεστραμμένος και καταχωσμένος».¹⁰⁶ Ο μιναρές είχε καταστραφεί, αλλά διατηρούνταν η βάση του (εικ. 36).

Εικόνα 36: Νότια άποψη του Αγίου Πέτρου, Gerola, αρχές 20ου αιώνα

¹⁰⁵ Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία ..*, ό.π., σελ. 211

¹⁰⁶ Giuseppe Gerola, ό.π., σελ. 126

Γ2) Ένωση με το Ελληνικό Κράτος- Σήμερα

Το 1915 το πρώην τέμενος δέχθηκε βανδαλισμούς και τμήμα του αρχικού βορειοανατολικού παρεκκλησίου μετατράπηκε σε δεξαμενή. Από τότε και έπειτα εγκαταλείφθηκε.

Γ2.1) Προσφυγική φάση- "ανταλλάξιμα"

Το κτίσμα δεν αξιοποιήθηκε για τη στέγαση προσφύγων, καθώς βρισκόταν κακή κατάσταση. Κατά την ανταλλαγή πληθυσμών πουλήθηκε από την Εθνική Τράπεζα στον Γεώργιο Αναγνωστάκη, ο οποίος μετέτρεψε το μνημείο σε ξυλουργείο και σχιστήριο.¹⁰⁷

Γ2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα

Το 1926 κατέρρευσε το ανατολικό μέρος της στέγης του ναού.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, το δυτικό μέρος του μνημείου λειτούργησε ως ξυλουργείο και έπειτα για ένα διάστημα χρησιμοποιήθηκε ως κινηματογράφος. Το 1943 αγοράστηκε από την ενορία Αγίου Δημητρίου και στις 18-3-1947 κρίνεται διατηρητέο με το αντίστοιχο Προεδρικό Διάταγμα. Ωστόσο το μνημείο εγκαταλείφθηκε για πολλά χρόνια στην τύχη του.

Τελικά αποφασίστηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού να επιτραπεί μόνο η επετειακή λειτουργία του και να παραμείνει επισκέψιμο μνημείο. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασής του με στερεωτικές εργασίες, οι οποίες διήρκησαν μία εικοσαετία (εικ. 37,38).¹⁰⁸ Σήμερα, το μνημείο λειτουργεί ως επετειακός ναός και συνεδριακός χώρος (εικ. 39).

Εικόνα 37: Ο ναός του Αγίου Πέτρου κατά τις εργασίες αποκατάστασης

Εικόνα 38: Η στέγαση του προσβυτερίου του ναού με έναν σταυρωτό γοτθικό και έναν κυλινδρικό θόλο.

Εικόνα 39: Το μνημείο όπως είναι σήμερα, βορειοανατολική άποψη

¹⁰⁷ Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία ..*, ό.π., σελ. 158

¹⁰⁸ Ό.π., σελ.158

Γ.2 Θρησκευτικά κτίσματα που απέκτησαν ιδιωτικό χαρακτήρα

ΑΓΙΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

Η εκκλησία βρίσκεται στην οδό Δελημάρκου, στο «καμαράκι» ήταν ορθόδοξος ναός και χτίστηκε τον 14^ο αιώνα.¹⁰⁹ Η κατασκευή της ακολουθεί τις βασικές αρχές του Γοτθικού ρυθμού.

Α) Ενετική περίοδος

Χάρτης 25: Η θέση της Αγ. Αναστασίας στον Βενετικό αστικό ιστό, Werdmüller, 1666-1667

Βρισκόταν στη Νέα πόλη σε πολύ κοντινή απόσταση από την πλατεία Στράτα, γι' αυτό ήταν εύκολα προσβάσιμη από τους πιστούς. Περιμετρικά ο ναός φαίνεται να γειτνιάζε με άλλα κτίσματα, ενώ αντικριστά βρισκόταν ο ενοριακός ναός της Αγίας Ειρήνης, η οποία στα βόρεια διέθετε κοιμητήριο και αυλή.¹¹⁰ Ο ναός της Αγίας Αναστασίας ήταν μεσαίου μεγέθους, λιτό, αλλά εντυπωσιακό κτίσμα αφού χτίστηκε σύμφωνα με τις βασικές αρχές του γοτθικού ρυθμού.

Αποτελούσε δίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος και ορθογώνια κάτοψη. Τα δύο κλίτη χωρίζονταν με γοτθικά οξυκόρυφα τόξα και η εξωτερική τοιχοδομία στηριζόταν με ισχυρές αντηρίδες. Στην ανατολική πλευρά διέθετε εγκάρσιο κλίτος (εικ. 37), το οποίο είναι σπάνιο στους ναούς του Χάνδακα. Το κάθετο κλίτος συνδεόταν με τα δύο κεντρικά με δύο οξυκόρυφα τόξα. Στις όψεις διαμορφώθηκαν οξυκόρυφα παράθυρα, τα οποία αποτελούν χαρακτηριστικό του κτίσματος (εικ. 41).

Εικόνα 40: Άποψη της Αγίας Αναστασίας από ψηλά

Εικόνα 41: Η ανατολική πίσω όψη του κτίσματος

¹⁰⁹ Λιάνα Σταρίδα, «Η άγνωστη ιστορία των ναών στο κέντρο του Ηρακλείου», *Made in Crete*, Ηράκλειο, 18.09.2012

¹¹⁰ Λιάνα Σταρίδα, Υπήρχε μία πόλη.. τα θρησκευτικά μνημεία..., ό.π., σελ.56

Β) Οθωμανική περίοδος

Χάρτης 26: Η θέση του τεμένους Ρετζέπ Αγά στον οθωμανικό αστικό ιστό τα πρώτα χρόνια της Τούρκικης κατάκτησης, Coronelli, 1689

Χάρτης 27: Η θέση του τεμένους στον οθωμανικό αστικό ιστό, όπως είχε διαμορφωθεί στο μισό του 19ου αιώνα, Χάρτης Αγγλικού Ναυαρχείου, 1843

Μετά την κατάκτηση του Χάνδακα από τους Οθωμανούς ο ναός μετατράπηκε σε συνοικιακό τέμενος του Ρετζέπ Αγά, γνωστό και ως Σιβρί Τσεσμέ. Ο πολεοδομικός ιστός πύκνωσε και γύρω από το συνοικιακό τζαμί προστέθηκαν οθωμανικά κτίσματα. Ωστόσο, η θέση του στην πόλη παρέμεινε σημαντική, αφού την εποχή εκείνη βρισκόταν δίπλα στο ομώνυμο τσαρσί (αγορά/ παζάρι) του Σιβρί Τσεσμέ, περιοχή που έσφυζε από ζωή.

Για τη μετατροπή του σε τέμενος προστέθηκε μιχράμπ και μιναρές (εικ. 42, 43), παρότι τα συνοικιακά τεμένη δε συνηθίζεται να διαθέτουν.

Εικόνα 42: Φωτογραφία στη συμβολή των οδών Καλοκαιρινού και Δελημάρκου. Στο βάθος διακρίνεται το τέμενος Ρετζέπ Αγά και ο μιναρές του, Αρχείο Λιάνας Σταρίδα

Εικόνα 43: Το μιχράμπ στο εσωτερικό του κτηρίου όπως διατηρείται σήμερα

Γ1) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης η Αγία Αναστασία δεν υπέστη κάποια τροποποίηση και παρέμεινε τέμενος.

Γ2) Μετά την ένωση με το Ελληνικό Κράτος- Σήμερα

Γ2.1) Προσφυγική φάση- "ανταλλάξιμα"

Το κτίσμα δεν διαθέτει προσφυγική φάση. Αφότου πραγματοποιήθηκε η ανταλλαγή πληθυσμών ο ναός κατέστη ανταλλάξιμο κτήριο. Το 1924 πουλήθηκε από την Εθνική Τράπεζα στον μηχανικό Ιωσήφ Χατζηδάκη και μετατράπηκε σε κατάστημα και αποθήκες.

Γ2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα

Με το Προεδρικό Διάταγμα της 18-3-1947 αποτελεί ιστορικό διατηρητέο μνημείο και μέχρι πρόσφατα στέγαζε κατάστημα επίπλων.¹¹¹

Σήμερα βρίσκεται παραμελημένο μέσα στον αστικό ιστό του Ηρακλείου ανάμεσα σε μεταγενέστερα κτίσματα και σε κακή κατάσταση διατήρησης (εικ. 44, 45).

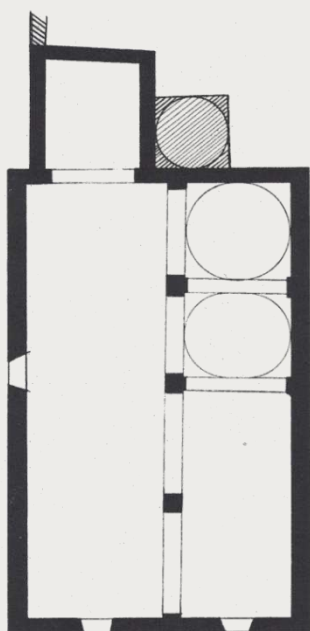

Εικόνα 44: Η Αγία Αναστασία όπως είναι σήμερα, προσωπικό αρχείο, 16/12/2022

Εικόνα 45: Η θέση της Αγίας Αναστασίας στον σύγχρονο αστικό ιστό

ΆΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΒΑΠΤΙΣΤΗΣ

Εικόνα 46: Η κάτοψη του Αγ. Ιωάννη του Βαπτιστή ως τέμενος Μαχμούτ Αγά, σχέδιο Gerola, αρχές 20ου αιώνα

Αποτελεί το καθολικό της ομώνυμης λατινικής μονής και βρίσκεται στην συμβολή των οδών 1821 και Καρτερού. Από πηγές συμπεραίνεται ότι είναι κτίσμα του 13^{ου} αιώνα.

Α) Ενετική περίοδος

Βρισκόταν στο Νέο τμήμα του Χάνδακα, στην κορυφή της κεντρικής λεωφόρου Via della Spedale (σημερινή οδός 1821), που ξεκινούσε από την πλατεία έξω από την πύλη Voltone (γνωστή σήμερα ως Μεϊντάνι). Η δυτική πλευρά του ναού έβλεπε στην κεντρική οδό, ενώ βορειοανατολικά η μονή διέθετε κήπο.

Ο ναός αποτελούσε δίκλιτη δρομική βασιλική, τα κλίτη της οποίας χωρίζονταν από τέσσερα τόξα. Το βόρειο κλίτος στεγαζόταν με ξύλινη στέγη, ενώ ο χώρος ανατολικά στεγαζόταν με κυλινδρικό θόλο. Το μεσημβρινό κλίτος στεγαζόταν με δίρριχτη στέγη.¹¹²

¹¹¹ Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία..*, ό.π., σελ. 44

¹¹² Giuseppe Gerola, ό.π., σελ. 118-120

Χάρτης 1: Η θέση του Αγ. Ιωάννη του Βαπτιστή στον Βενετικό αστικό ιστό, Χάρτης Werdmüller, 1666-1667

Β) Οθωμανική περίοδος

Χάρτης 29: Η θέση του τεμένους Μαχμούτ Αγά στον οθωμανικό αστικό ιστό τα πρώτα χρόνια της τούρκικης κατάκτησης, Coronelli, 1689

Χάρτης 30: Η θέση του τεμένους στον οθωμανικό αστικό ιστό, όπως είχε διαμορφωθεί στο μισό του 19ου αιώνα, Χάρτης Αγγλικού Ναυαρχείου, 1843

Κατά την Οθωμανική περίοδο μετατράπηκε σε Τζαμί του Μαχμούτ Αγά γνωστό και ως Σεϊτάν Ογλού. Παρέμενε σε σημαντική θέση, κοντά στην ομώνυμη πλατεία (Σεϊτάν Ογλού). Γύρω του διατηρήθηκε κήπος και συμπληρωματικά κτίσματα, όπως ξενώνες και αίθουσες διδασκαλίας. Ο ναός υπέστη ελάχιστες τροποποιήσεις. Προστέθηκε μιναρές στη θέση όπου βρισκόταν το κωδωνοστάσιο, μιχράμπ

και άμβωνας.¹¹³ Στο μεσημβρινό κλίτος που στεγαζόταν με δίκλινη στέγη κατασκευάστηκαν δύο τρούλοι χωρίς τύμπανο (εικ. 46).

Γ1) Κρητική πολιτεία- Ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Με την απελευθέρωση της Κρήτης το κτίσμα φαίνεται να μη λειτουργεί πλέον ως τέμενος. Σε εφημερίδα της εποχής αναφέρεται ότι χρησιμοποιείται ως καζίνο (καζίνο του Χατζή Ντιχέμη) και ότι βρίσκεται σε κακή κατάσταση διατήρησης.¹¹⁴

Γ2) Ένωση με το Ελληνικό Κράτος- Σήμερα

Γ2.1) Προσφυγική φάση- "ανταλλάξιμα"

Μετά την αποχώρηση των Οθωμανών, κατέστη ανταλλάξιμο κτήμα και πουλήθηκε στους αδελφούς Σεφερόγλου ή Σεφεριάδη.

Εικόνα 47: Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, Αρχείο Λ. Σταρίδα

Εικόνα 48: Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, Αρχείο Λ. Σταρίδα

Γ2.2) Από την ανταλλαγή μέχρι σήμερα

Τη δεκαετία του 1930 στέγασε τον πρώτο βωβό κινηματογράφο του Ηρακλείου, ενώ από το 1951 στέγαζε καταστήματα (εικ. 47, 48). Τα τελευταία χρόνια η οδός στην οποία βρίσκεται το μνημείο έχει πεζοδρομηθεί αναδεικνύοντας την παρουσία του στον χώρο. Ωστόσο είναι εγκαταλελειμμένο και σε κακή κατάσταση διατήρησης¹¹⁵ (εικ. 49, 50). Παρόλο που στο παρελθόν είχαν γίνει διαπραγματεύσεις μεταξύ του Δήμου και των ιδιοκτητών, ο Δήμος δεν προχώρησε τελικά στην εξαγορά του ναού με πρόφαση το μεγάλο κόστος αγοράς.¹¹⁶

Εικόνα 49: Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή σήμερα, 16/12/2022, προσωπικό αρχείο

Εικόνα 50: Ο ναός του Αγίου Ιωάννη, όπως φαίνεται σήμερα από ψηλά, φώτο Στέφανος Ραπάνης

¹¹³ Εβλιά Τσελεμπί, *ό.π.*, 1994, σελ. 199

¹¹⁴ Νέα Ελευθερία 30/03/1902

¹¹⁵ Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία..*, *ό.π.*, σελ. 130

¹¹⁶ <https://www.neakriti.gr/article/kriti/irakleio/1380521/irakleio-mnimeia-i-istoria-tis-polis-sta-azitita/>

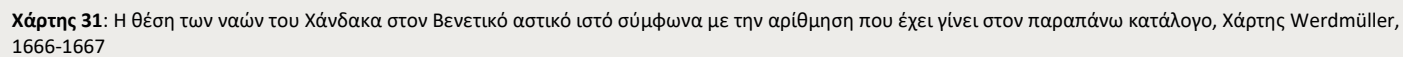
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ (1210-1669)	ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1669-1898)	ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ-ΕΝΩΣΗ (1898-1913)	ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΦΑΣΗ (1922)	ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΑ (1923)	ΣΗΜΕΡΑ
1. Άγιος Φραγκίσκος	Τέμενος Χουγκιάρ	Καταστράφηκε (μουσείο)	-	-	-
2. Άγιοι Απόστολοι	Ιερό Chatzi Mulah Baba	Καταστράφηκε	-	-	-
3. Άγιος Ιωάννης ο Ευαγγελιστής	Τέμενος Φιντίκ Χατζή Μεχμέτ Πασά	Καταστράφηκε	-	-	-
4. Παναγία (βόρεια της πόλης Ιησού)	Τέμενος Ser Tori Ali Agha (Μικρό τζαμάκι)	Καταστράφηκε	-	-	-
5. Παναγία Κερα ή Άγιος Ρωμανός	Τέμενος του Σοφού Μεχμέτ Πασά	Καταστράφηκε	-	-	-
6. Αγία Φωτεινή	Τέμενος του Μεχμέτ Αγά	Καταστράφηκε	-	-	-
7. Άγιος Ρόκκος	Χαμάμ Δεφτερδάρ Πασά	Καταστράφηκε	-	-	-
8. Παναγία η Σπανοπουλιώτισσα	Τέμενος Διζιντάρ Ισμαήλ Αγά	Καταστράφηκε (κατοικία)	-	-	-
9. Άγιος Ιάκωβος	Αποθήκη	Ίχνη εντός οικίας	Καταστράφηκε	-	-
10. Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος	Τέμενος Μπαλάτ Αχμέτ Αγά	Τέμενος	Στέγαση προσφύγων	Ανταλλάξιμο κτήριο	Καταστράφηκε (σχολείο)
11. Παναγία του Φόρου ή Madonnina	Τέμενος Ρεϊσούλ Κιουτάπ Χατζή	Δημοτική Αγορά	Στέγαση προσφύγων	Ανταλλάξιμο κτήριο	Καταστράφηκε (ξενοδοχείο)
12. Ναός Σωτήρος Χριστού	Τέμενος Βαλιδέ Σουλτάνας	Τέμενος Βαλιδέ Σουλτάνας	Στέγαση προσφύγων	Μητρόπολη Κρήτης	Καταστράφηκε (πλατεία)
13. Άγιος Ανδρόνικος	Ντιζιντάρ Χαμάμ	Χαμάμ	x	Ιδιοκτησία Ανδρέα και Μαρίας Κυριακού	Καταστράφηκε (κλινική)
14. Άγιος Γεώργιος ο Γλυκοκαρύδης	Τεκές κεϊλανά	τεκές	x	Ιδιοκτησία Αικ. Γηργοράκη	Καταστράφηκε
15. Άγιος Γεώργιος ο Σουργιανός	Τέμενος Σερτουρνά Ιμπραήμ Αγά	Τέμενος	x	Κατοικία	Καταστράφηκε
16. Άγιος Δημήτριος ο Περάτης	Τέμενος Φετιχίε (της κατάκτησης)	Τέμενος	x	Ανταλλάξιμο κτήριο	Καταστράφηκε (κατοικία)
17. Αγία Ειρήνη	α. Λουτρό β.Τεκές Αγά Κιζιλ Τάμπιας	Τεκές	x	Ανταλλάξιμο κτήριο	Καταστράφηκε (κατάστημα)
18. Άγιος Ιωάννης Μαρτέζων	Φούρνος	Ερειπωμένο	x	x	Καταστράφηκε
19. Άγιος Μιχαήλ	Χαμάμ Μαχμούτ Αγά	Υπολείμματα εντός κατοικιών	x	x	Καταστράφηκε
20. Άγιος Νικόλαος στα Μουρχουταριά	Μικρό Χαμαμάκι	Μικρό Χαμαμάκι	x	Ιδιοκτησία Α. Ζορμπά	Καταστράφηκε (πολυκατοικία)
21. Άγιος Νικόλαος Σωτηριάκη	κατοικία	κατοικία	x	x	Καταστράφηκε
22. Παναγία η Περιβλεπτος	Τέμενος Φιντίκ Μεχμέτ Πασά	Τέμενος	x	Ιδιοκτησία Στρατιωτικού Πλεύρη	Καταστράφηκε (κατοικία)
23. Παναγία Κερά η Πισωτειχιώτισσα	Χαμάμ- Ασμαλή Χαμαμί	Χαμάμ	x	x	Καταστράφηκε
24. Παναγία Κερά η Ψυχοσώστρα	Τέμενος Οτσαλνάρ	Οτσαλνάρ τζαμιάι	x	Ιδιοκτησία Εμμ. Λέκκα	Καταστράφηκε
25. Παναγία η Κυρία των Αγγέλων	Καφενείο	Καφενείο	x	x	Υπολείμματα σε καταστήματα
26. Παναγία η Τριμάρτυρη	Τέμενος Αμπντουραχμάν Πασά	Τέμενος	x	Ανταλλάξιμο κτήριο	Υπολείμματα σε καταστήματα
27. Τίμιος Σταυρός ή Εσταυρωμένος	Τέμενος Ελχάτζ Αλή (Γενί τζαμί)	Τέμενος	Στέγαση προσφύγων	Ανταλλάξιμο κτήριο	Καταστράφηκε (σχολείο)
28. Αγία Παρασκευή	Τεκές	Κατοικία	x	Ιδιοκτησία Π. Ομηρόλη	Καταστράφηκε
29. Παναγία των Σταυροφόρων	Τέμενος Αγκεμπούτ Πασά	Τέμενος Αγκεμπούτ Πασά	Στέγαση προσφύγων	Ιδιοκτησία Εμμ. Μαρκάκη	Χριστιανικός ναός
30. Άγιος Τίτος	Τέμενος Βεζίρ	Τέμενος Βεζίρ	Στέγαση προσφύγων	Τοπική εκκλησία	Χριστιανικός ναός
31. Παναγία Κερά η Μανωλίτισσα (Αγία Παρασκευή)	Στρατιωτική αποθήκη έως τα τέλη του 19 ^{ου} που παραδίδεται σε χριστιανούς	Χριστιανικός ναός	x	x	Χριστιανικός ναός
32. Αγία Αικατερίνη Σιναϊτών	Τέμενος Ζουλφικάρ Αλή Πασά	Τέμενος Ζουλφικάρ	Στέγαση προσφύγων	Μητρόπολη Κρήτης	Εκθεσιακός χώρος
33. Άγιος Μάρκος Ενετών	Τέμενος Δεφτερδάρ	Τέμενος Δεφτερδάρ	Στέγαση προσφύγων	Δήμος Ηρακλείου	Δημοτική Πινακοθήκη
34. Άγιος Πέτρος των Δομινικανών	Τέμενος Σουλτάν Ιμπραήμ	Εγκαταλελειμμένο	x	Ιδιοκτησία Γ. Αναγνωστάκη	Επετειακός ναός-Συνεδρ. χώρος
35. Αγία Αναστασία	Τέμενος Ρετζέπ Αγά	Τέμενος	x	Ιδιοκτησία Ι.Χατζηδόκη, Κατάστημα	Εγκαταλελειμμένο
36. Παναγία Ακρωτηριανή	Στρατώνας Γερλίδων	Εφορία Καπνού	Στέγαση προσφύγων	13η Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων	13 ^η Εφορία Βυζαντινών Αρχ.
37. Παναγία Φανερωμένη, Μαρτινέγκο	Τεκές Ουτολέρ	Τεκές	x	Ανταλλάξιμο κτήριο-στέγαση οικογενειών	Μνημείο
38. Άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής	Τέμενος Μαχμούτ Αγά (Σειτάν Ογλού)	Καζίνο Χατζή Ντιχέμη	Στέγαση προσφύγων	Ιδιοκτησία Σεφέρογλου, Κινηματογράφος	Εγκαταλελειμμένο
39. Άγιος Γεώργιος ο Βενετικός	Τέμενος Ιμπραήμ Πασά	Τέμενος	x	Ιδιοκτησία Ρασιδάκη-Μανασάκη, Αποθήκη	Ερειπωμένο
40. Άγιος Ονούφριος	Χαμάμ	Εργαστήριο	x	Ιδιοκτησία Βιτσαζάκη-Λαδάδικο	Εγκαταλελειμμένο
41. Αγία Τριάδα	Χαμάμ Παπουτσαλή	Χαμάμ	x	Ανταλλάξιμο κτήριο, Χαμάμ	Εγκαταλελειμμένο

Πίνακας 1: Κατάλογος με τα 41 θρησκευτικά κτίσματα

Αναφέρεται η ονομασία τους κατά την Ενετική περίοδο, οι μετέπειτα χρήσεις τους ανά κατακτητική φάση, το αν διαθέτουν προσφυγική φάση και αν αποδόθηκαν σε ιδιώτες ως "ανταλλάξιμα".

Με κόκκινο χρώμα σημειώνονται τα 10 κτίσματα τα οποία αναλύθηκαν παραπάνω, ενώ με έντονο μαύρο οι εκκλησίες που οι Οθωμανοί κατέστρεψαν και στη θέση τους έχτισαν δικά τους κτίσματα.

Β. Οθωμανική περίοδος

Χάρτης 32: Χωρική αποτύπωση των χρήσεων που απέδωσαν οι Οθωμανοί στα θρησκευτικά κτίσματα του Χάνδακα μετά την Άλωση, Χάρτης Coronelli, 1689. Περιλαμβάνονται 23 τζαμιά, 7 χαμάμ, 4 τεκέδες, 2 αποθήκες, 2 μαγαζιά, 1 κατοικία, 1 ιερό και 1 Στρατώνας

Χάρτης 33: Χωρική αποτύπωση της κατάστασης στην οποία βρίσκονται σήμερα τα θρησκευτικά μνημεία του Ηρακλείου σε σύγχρονη αεροφωτογραφία.

Συνολικά 28 έχουν χαθεί και 13 σώζονται. Από αυτά 3 λειτουργούν ως χριστιανικοί ναοί, 5 έχουν παραλάβει νέες χρήσεις, δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα, ενώ άλλα 5 βρίσκονται σήμερα σε κατάσταση εγκατάλειψης.

3. ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Από τα 41 θρησκευτικά κτήρια 20 μετατράπηκαν σε τζαμιά, 7 σε χαμάμ, 3 σε τεκέδες, 2 σε μαγαζιά, 2 σε αποθήκες και 1 σε κατοικία, ενώ 6 καταστράφηκαν για να χτιστούν στη θέση τους άλλα οθωμανικά κτίσματα (3 τεμένη, 1 τεκές, 1 ιερό και 1 στρατώνας). Με την έλευση προσφύγων 10 από αυτά χρησιμοποιήθηκαν για την προσωρινή τους στέγαση και μετά την ανταλλαγή, 26 αποδόθηκαν ως ανταλλάξιμη περιουσία σε ιδιώτες. Τελικά 13 σώζονται μέχρι σήμερα, είτε διατηρώντας τη θρησκευτική τους λειτουργία, είτε έχοντας παραλάβει νέες χρήσεις, είτε σε κατάσταση εγκατάλειψης.

Ύστερα από την παραπάνω διερεύνηση θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε στην ερμηνεία κάποιων φαινομένων και να διατυπώσουμε μερικά συμπεράσματα.

A. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΙ ΧΕΙΡΙΣΜΟΙ ΠΟΥ ΚΑΘΙΣΤΟΥΝ ΔΙΑΚΡΙΤΗ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΑ ΚΤΗΣΗ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗ

A.1. ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΕΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

A.1.1. ΣΕ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΛΙΜΑΚΑ

Κατά το πέρασμα από τη Ενετική στην Οθωμανική περίοδο, σημαντικό γεγονός αποτέλεσε η μετατροπή Λατινικών και Ορθόδοξων εκκλησιών, ώστε να υποστηρίξουν χωρικά την Οθωμανική εξουσία και να εξυπηρετούν τις ανάγκες της μουσουλμανικής κοινότητας. Τα μεγαλύτερα και πιο επιβλητικά θρησκευτικά κτίσματα μετατράπηκαν σε τεμένη, ναοί μεσαίου μεγέθους αξιοποιήθηκαν για χρήσεις δευτερεύουσας σημασίας όπως χαμάμ και μαγαζιά, ενώ μικρές εκκλησίες είτε δεν αξιοποιήθηκαν καθόλου, είτε κατεδαφίστηκαν για να χτιστούν στη θέση τους άλλα Οθωμανικά κτίσματα.

Από τα 135 θρησκευτικά κτίσματα του Ενετικού Χάνδακα 20 μετατράπηκαν σε τζαμιά, 7 σε χαμάμ, 3 σε τεκέδες και 5 παρέλαβαν ιδιωτικές χρήσεις. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι Οθωμανοί κατασκεύασαν μονάχα 4 καινούργια τεμένη (το τζαμί της Κιζίλ Τάμπιας, το Γενί τζαμί, το τέμενος Φιντίκ Πασά και το τέμενος του Λιμένος), τα οποία μάλιστα δεν αποτελούσαν τα σημαντικότερα στην πόλη. Τρία από αυτά (το τζαμί της Κιζίλ Τάμπιας και το Γενί τζαμί) κατασκευάστηκαν σε θέσεις όπου προϋπήρχαν ορθόδοξοι χριστιανικοί ναοί, αφού πρώτα τους κατεδάφισαν. Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο το κτηριακό απόθεμα που έχει κληροδοτηθεί από τους Ενετούς και προσαρμόζεται στο να δεχθεί τη μουσουλμανική λατρεία και τους νέους θεσμούς. Τα κτίσματα αποκτούν μιναρέ και άλλα οθωμανικά σύμβολα, αποδίδοντας χωρικά την ταύτιση με την Ανατολή.

Η μετατροπή των χριστιανικών ναών σε τεμένη πραγματοποιείται αρχικά με την ανέγερση μιναρέ στην νοτιοδυτική εξωτερική γωνία, στη θέση όπου βρισκόταν το κωδωνοστάσιο. Ο μιναρές αποτελεί το εμφανέστερο μουσουλμανικό σύμβολο και καθιστά άμεσα αντιληπτή την κυριαρχία των Οθωμανών στο χώρο. Έπειτα αφαιρούνται οι τοιχογραφίες και κατασκευάζεται μιχράμπ (μικρή κοιλότητα στον τοίχο με κατεύθυνση προς τη Μέκκα), όπου στρέφονται οι πιστοί για την προσευχή. Δεξιά του μιχράμπ τοποθετείται μιμπέρ (άμβωνας), από όπου ο Ιμάμης τελεί το θρησκευτικό κήρυγμα.¹¹⁷

A.1.2. ΣΕ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΚΛΙΜΑΚΑ

Εκτός από τις αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις οι Οθωμανοί επεμβαίνουν σε μεγάλο βαθμό και στον αστικό χώρο. Οι μεγάλες πλατείες σε κομβικά σημεία της πόλης, καθώς και μπροστά από τους ναούς, υποβαθμίζονται ή καταργούνται. Σταδιακά προσθέτονται κτίσματα στο κέντρο (π.χ. Πλατεία λαχανικών-έξω από την πύλη Voltone) ή περιμετρικά αυτών (π.χ. Πλατεία Άγιου Μάρκου). Το ίδιο συνέβη και με τις οδούς του Χάνδακα, καθώς οι αυξανόμενες ανάγκες για στέγαση του πληθυσμού εντός των τειχών οδήγησαν βαθμιαία στον κορεσμό των οικοδομικών τετραγώνων και την καταπάτηση του δημόσιου χώρου.

Παράλληλα, το κέντρο βάρους της πόλης μετατοπίζεται από την κεντρική πλατεία στους μαχαλάδες με αποτέλεσμα οι σημαντικότερες λειτουργίες να μην συγκεντρώνονται μονάχα στον πυρήνα της. Έτσι, σε αντίθεση με την περίοδο της Ενετοκρατίας, όπου η αγορά χωροθετείται κατά μήκος μίας κεντρικής οδού προς στο κέντρο στην πόλης (σημερινή οδός 1866), κατά την Οθωμανική κυριαρχία θα αποτελέσει στοιχείο κάθε μαχαλά. Οι υπαίθριες αγορές των Οθωμανών (carsi) οργανώνονται στις κεντρικές οδούς της πόλης με τα καταστήματα να στεγάζονται σε ξύλινες παράγκες μπροστά στις προσόψεις των σπιτιών.¹¹⁸ Ακόμη, η θρησκευτική βαρύτητα μετατοπίζεται από την Μητρόπολη των Ενετών (Άγιος Τίτος) στο τέμενος Χουγκιάρ (Άγιος Φραγκίσκος), ως το μεγαλοπρεπέστερο θρησκευτικό κτίσμα του Χάνδακα που δύναται να αποδώσει χωρικά την κυριαρχία των Οθωμανών.

¹¹⁷ Λ. Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη... Τα θρησκευτικά μνημεία ...*, ό.π., σελ. 192-193

¹¹⁸ Τζομπανάκη Χρυσούλα, *Το Ηράκλειο εντός των τειχών*, Τεχνικό επιμελητήριο Ελλάδος, Ηράκλειο, 2000, σελ. 76

Με τις παρεμβάσεις αυτές, αρχιτεκτονικές και αστικές, οι Οθωμανοί επεδίωξαν να «σβήσουν» το Ενετικό αποτύπωμα από τον Χάνδακα και να εδραιώσουν την κυριαρχία τους.

A.2. ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ ΜΕ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η μετάβαση από την Οθωμανική κυριαρχία στην Κρητική Αυτονομία αποτελεί περίοδο προετοιμασίας για την Ένωση της Κρήτης με το Ελληνικό κράτος. Το κλίμα που επικρατεί αυτή την εποχή είναι ανάγκη για απαλλαγή από οτιδήποτε Οθωμανικό. Έτσι, πραγματοποιούνται σημαντικές επεμβάσεις στον αστικό χώρο, τόσο αρχιτεκτονικές όσο και αστικές που σκοπό έχουν την απαλοιφή του Οθωμανικού στοιχείου και κατ' επέκταση τον εκσυγχρονισμό της πόλης.

A.1.1. ΣΕ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΛΙΜΑΚΑ

Όσον αφορά τα κτίσματα που συνδέονται με τη Μουσουλμανική λατρεία κατά την περίοδο της Κρητικής Αυτονομίας δεν θα υποστούν μετατροπές, μιας και υπάρχει ακόμη μουσουλμανικός πληθυσμός στον Χάνδακα. Εξαιρέση αποτελεί το τέμενος Ρεϊσούλ Κιουτάπ Χατζή (Παναγία του Φόρου), το οποίο μετατράπηκε σε κλειστή αγορά. Ακόμη, το τέμενος Σεϊτάν Ογλού (Αγ. Ιωάννης ο Βαπτιστής) ήδη από τις αρχές του 20^{ου} χρησιμοποιείται, όπως είδαμε, ως καζίνο, ενώ ο Αγ. Ονούφριος έχει πάψει να λειτουργεί ως χαμάμ και έχει μετασκευαστεί σε εργαστήριο.

Μετά την Ένωση με το Ελληνικό Κράτος τα τεμένη σταδιακά και με διατάγματα απενεργοποιούνται ως μουσουλμανικοί λατρευτικοί χώροι, ενώ οι σημαντικότερες επεμβάσεις θα πραγματοποιηθούν μετά την ανταλλαγή πληθυσμών. Τότε όλα τα Οθωμανικά κτίσματα περνάνε στην διαχείριση της Εθνικής Τράπεζας και αποδίδονται ως "ανταλλάξιμη" περιουσία σε ιδιώτες. Αυτά είτε παραλαμβάνουν νέες χρήσεις, είτε καταστρέφονται για να χτιστούν στη θέση τους σύγχρονα κτήρια (τέμενος Ρετζέπ Αγά – κατάσταση, τεκές Αγά Κιζίλ Τάμπιας - κατεδαφίστηκε και στη θέση της χτίστηκε πολυκατοικία). Ωστόσο, μερικά από τα ανταλλάξιμα αποδίδονται στον Δήμο Ηρακλείου και την Εκκλησία και παραλαμβάνουν δημόσιες χρήσεις (Βαλιδέ τζαμί- σχολείο, Βεζίρ τζαμί - Χριστιανικός ναός, Ζουλφικάρ τζαμί - αίθουσα διαλέξεων και έπειτα μουσείο).

Την περίοδο εκείνη αφαιρούνται οι μιναρέδες από όλα τα τεμένη. Αυτή μπορεί να θεωρηθεί η εμφανέστερη παρέμβαση στα Οθωμανικά μνημεία του Ηρακλείου, καθώς οι μιναρέδες αποτελούν το κυρίαρχο σύμβολο του Ισλαμισμού. Έτσι επέρχεται ολοκληρωτική καθαίρεση του Μουσουλμανικού στοιχείου από το Ηράκλειο.

A.1.2. ΣΕ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΚΛΙΜΑΚΑ

Εκτός από τις αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις η μετάβαση από την Οθωμανική περίοδο στην Κρητική πολιτεία και έπειτα στο Ελληνικό Κράτος γίνεται αισθητή με επεμβάσεις στον αστικό χώρο. Αυτές αφορούν έργα εκσυγχρονισμού και βελτίωσης της εικόνας της πόλης.

Αρχικά, η ανάγκη για σύνδεση με περιοχές εκτός των τειχών, αλλά και η νέα ανάγκη για ανεμπόδιση διέλευση οχημάτων οδηγεί στην καταστροφή μέρους των οχυρωματικών έργων. Ακόμη, στα πλαίσια αποσυμφόρησης του αστικού ιστού γίνονται καθαιρέσεις αρκετών οθωμανικών κτισμάτων. Έτσι, επανακτώνται πλατείες που κατά την οθωμανική κυριαρχία είχαν καταργηθεί (π.χ. πλατεία λαχανικών έξω από την πύλη Voltone) και το πλάτος των κεντρικών οδών επεκτείνεται.

Παρόλο που στόχος της διοίκησης και των μελετητών την περίοδο εκείνη ήταν η πρόοδος πραγματοποιούνται τελικά πολλαπλές αστοχίες αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά, ως αποτέλεσμα της ελλιπούς γνώσης για την αξία των οθωμανικών μνημείων, καθώς και την σημασία διατήρησης της ιστορικής συνέχειας του τόπου.¹¹⁹

Συμπερασματικά, οι παρεμβάσεις των Οθωμανών, τόσο αρχιτεκτονικές, όσο και αστικές αφορούν κυρίως προσθήκες, ενώ αντίθετα οι παρεμβάσεις της Κρητικής Πολιτείας και του Ελληνικού Κράτους καθαιρέσεις. Αυτή η διαφορά έγκειται στην διαφοροποίηση της θρησκείας, καθώς αυτή συνεπάγεται με διαφορετικό τρόπο θεώρησης του χώρου. Η μετάβαση από την Ενετική περίοδο στην Οθωμανική ταυτίζεται με το πέρασμα από τη Δύση (Χριστιανισμός) στην Ανατολή (Ισλάμ), ενώ αντίστοιχα η μετάβαση από την Οθωμανική περίοδο στην Αυτονομία και αργότερα στο Ελληνικό κράτος ταυτίζεται με το πέρασμα στη Δύση (Χριστιανισμός).

¹¹⁹ Τζομπανάκη Χρυσούλα, ό.π., σελ. 122

Β. Η ΕΠΟΧΗ ΜΕ ΤΙΣ ΕΜΦΑΝΕΣΤΕΡΕΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, οι εμφανέστερες αρχιτεκτονικές και αστικές παρεμβάσεις εντοπίζονται κατά το πέρασμα από τη Ενετική περίοδο στην Οθωμανική. Αυτό συμβαίνει γιατί η Οθωμανική περίοδος συνεπάγεται με διαφορετική θρησκεία και άρα διαφορετική ιδεολογία. Έτσι πραγματοποιείται αναδιοργάνωση του αστικού χώρου στα Ανατολικά πρότυπα, ενώ εισάγονται σε αυτόν νέα αρχιτεκτονικά στοιχεία και τοπόσημα, όπως τζαμιά, χαμάμ και τεκέδες που εκφράζουν χωρικά τη μετάβαση στην Ανατολή. Το αστικό τοπίο σταδιακά τροποποιείται.

Γ. ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΚΤΗΡΙΩΝ

Οι παρεμβάσεις που πραγματοποιούνται στον αστικό χώρο κατά τη διάρκεια μετάβασης σε νέα κατακτητική περίοδο έχουν σκοπό τη διαχείριση της συμβολικής σημασίας των θρησκευτικών κτισμάτων από την εκάστοτε εξουσία. Αυτό επιτυγχάνεται με την διαχείριση της παρουσίας τους στον χώρο. Έτσι κτίσματα που είχαν σημαίνοντα ρόλο σε μία κατακτητική περίοδο στην επόμενη βλέπουμε να υποβαθμίζονται και τούμπαλιν.

Κατά την Ενετική περίοδο τα περισσότερα θρησκευτικά κτίσματα τοποθετούνται σε πλατείες και μεγάλους ανοιχτούς χώρους, ενώ είναι κατά κύριο λόγο περίοπτα. Συγχρόνως η σημασία τους γίνεται αντιληπτή από το μέγεθος, την αρχιτεκτονική, τον τρόπο που τοποθετούνται στις πλατείες και τη θέση τους μέσα στην πόλη (αν βρίσκεται στο παλιό ή το νέο τμήμα και πάνω σε βασικούς οδικούς άξονες). Κατά την Οθωμανική περίοδο το στοιχείο της πλατείας και των ελεύθερων χώρων υποβαθμίζεται σημαντικά. Μόνο τα μεγαλοπρεπέστερα και πιο επιβλητικά τεμένη των Οθωμανών διατηρούνται περίοπτα και σε πλατείες (π.χ. Τέμενος Χουνγιάρ, Τέμενος Βαλιδέ, Τέμενος Σουλτάν Ιμπραήμ), ενώ τεμένη και κτίσματα δευτερεύουσας σημασίας υποβαθμίζονται με την τοποθέτηση δίπλα ή μπροστά σε αυτά οθωμανικών κτισμάτων (τέμενος Ρεϊσούλ Κιουτάπ Χατζή, τέμενος Δεφτερδάρ). Με αυτόν τον τρόπο τονίζεται η υπεροχή των εξεχόντων κτισμάτων.

Δ. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ

Ανθεκτικότητα στη χρήση των θρησκευτικών κτισμάτων παρατηρείται μέχρι και το 1922 αφού μέχρι τότε τα περισσότερα παραμένουν χώροι θρησκευτικής λατρείας. Μεγάλη αλλαγή στις χρήσεις παρατηρείται με την έλευση των προσφύγων και τα "ανταλλάξιμα", όπου μεγάλος αριθμός τζαμιών αποδίδεται σε ιδιώτες και παραλαμβάνει χρήσεις ετερόκλητες.

Μετά την ανταλλαγή μονάχα τρία κτίσματα λειτουργούν και πάλι ως Χριστιανικοί ναοί (Παναγία Κερά Μανωλίτισσα, Άγιος Τίτος, Παναγία των Σταυροφόρων). Από αυτά ο ναός του Αγίου Τίτου μετασκευάζεται άμεσα σε χριστιανικό ναό, αφού η έλευση προσφύγων επέφερε ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και η ανάγκη για έναν επιπλέον ναό κρίθηκε απαραίτητη για την πόλη.¹²⁰ Τα υπόλοιπα παραλαμβάνουν χρήσεις δημόσιες και ιδιωτικές (μουσεία, εκπαιδευτήρια, κινηματογράφοι, καταστήματα), ενώ άλλα παραμένουν δίχως χρήση μέχρι την κατεδάφισή τους.

Το γεγονός αυτό σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την αρνητική μνήμη την οποία μετέφεραν. Ως απομεινάρια της Τούρκικης κυριαρχίας αποτελούν αρνητική κληρονομιά, την οποία ο γηγενής πληθυσμός, επιδίωξε να αποτινάξει. Παράλληλα, στο πνεύμα εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού της πόλης, η παρουσία θρησκευτικών κτισμάτων υποβιβάζεται.

Στη δυνατότητα για παραλαβή νέων και ετερόκλητων χρήσεων ως "ανταλλάξιμα" συνέβαλε αποφασιστικά και το γεγονός ότι οι ναοί ακολουθούσαν τον κτηριακό τύπο της βασιλικής. Όπως προκύπτει από την ιστορία ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος παρουσιάζει ανθεκτικότητα ως προς την υποστήριξη νέων λειτουργιών και διαχρονικά έχει υποστηρίξει χρήσεις θρησκευτικές, αλλά και κοσμικές (Μουσεία, σχολεία, εκθεσιακοί και συνεδριακοί χώροι).

Συνεπώς, μεγάλη αλλαγή στις χρήσεις των θρησκευτικών κτισμάτων γίνεται το 1922 με τα "ανταλλάξιμα". Έπειτα, παραλαμβάνουν σειρά νέων χρήσεων γεγονός στο οποίο συνέβαλε το ότι ανήκουν στον κτηριακό τύπο της βασιλικής.

Ε. ΑΙΤΙΕΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΑΛΛΩΝ ΣΕ ΚΑΘΕ ΠΕΡΙΟΔΟ

Από τα 41 θρησκευτικά κτήρια τα 28 καταστράφηκαν. Αιτίες καταστροφής αποτέλεσαν τόσο φυσικοί παράγοντες (π.χ. σεισμοί κλ.), όσο και ανθρωπογενείς (π.χ. βομβαρδισμοί-εγκατάληψη).

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι οι Ενετοί επιδιόρθωναν τα κτίσματά τους, ενώ απέφευγαν συστηματικά την κατεδάφισή τους. Κατά την Τουρκοκρατία διατηρούνται όσα Ενετικά θρησκευτικά

¹²⁰ ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ, 08/05/1924

κτίσματα έχουν τη δυνατότητα να υποστηρίξουν τις νέες λειτουργίες και να προωθήσουν την Οθωμανική ισχύ. Μικρότερης αξίας κτήρια καταστρέφονται για να χτιστούν στη θέση τους σημαντικότερα.

Εκτεταμένες απώλειες σε κτηριακό απόθεμα εντοπίζονται μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, όταν τα πρώην τεμένη και άλλα οθωμανικά κτήρια αποδίδονται σε ιδιώτες ως "ανταλλάξιμα". Το γεγονός αυτό δίνει την δυνατότητα στους ιδιοκτήτες να τα κατεδαφίσουν με σκοπό την εξάντληση της οικονομικής εκμετάλλευσης που μπορούν να προσφέρουν. Παράλληλα δεν έχει καλλιεργηθεί ακόμη το ενδιαφέρον ως προς τη διατήρηση ιστορικών κτηρίων. Το έτος 1973 θεωρείται χρόνος τομή για τη στροφή του ενδιαφέροντος στα ιστορικά κτήρια και έκτοτε αυτά προστατεύονται και αποκαθίστανται.

Κάποια από τα "ανταλλάξιμα" αποδίδονται τελικά στον Δήμο Ηρακλείου και τη Μητρόπολη Κρήτης και αποκαθίστανται παραλαμβάνοντας νέες χρήσεις. Αυτά παρατηρούμε ότι διαθέτουν προσφυγική φάση, γεγονός το οποίο συνέβαλε στον εξελληνισμό τους. Η αξιοποίηση με αυτόν τον τρόπο των τότε οθωμανικών μνημείων τους προσέδωσε παραπάνω αξία, ενώ τα απάλλαξε από την αρνητική μνήμη την οποία διέθεταν.

ΣΤ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΦΑΣΗΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η στέγαση προσφύγων σε ορισμένα από τα οθωμανικά κτήρια του Ηρακλείου αποδεικνύεται καθοριστική για την μετέπειτα πορεία τους. Από τα 41 θρησκευτικά μνημεία που μελετάμε, τα 10 στέγασαν πρόσφυγες και τα 6 σώζονται μέχρι σήμερα.

Η προσφυγική φάση λειτουργεί καταλυτικά στην απαλλαγή τους από την αρνητική μνήμη και την παραλαβή τελικά νέων χρήσεων, ενώ θα αποτελέσει αργότερα και αφορμή για την προστασία και διατήρησή τους ως ισχυρό διαπραγματευτικό εργαλείο που επικαλείται η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Τα σημαντικότερα κτίσματα με προσφυγικό παρελθόν θα παραλάβουν πολιτιστικές χρήσεις (βασιλική του Αγίου Μάρκου ως εκθεσιακός χώρος), ενώ δυο θα αγοραστούν από την εκκλησία ως "ανταλλάξιμα" και θα μετατραπούν και πάλι σε χριστιανικούς ναούς (Άγιος Τίτος, Παναγία των Σταυροφόρων). Όσα κτήρια δεν διαθέτουν προσφυγικό παρελθόν, αφού περάσουν ως "ανταλλάξιμα" σε ιδιώτες, στην πλειονότητά τους κατεδαφίζονται. Συγκεκριμένα από τα 16 κτίσματα που αποδόθηκαν ως "ανταλλάξιμα", χωρίς να διαθέτουν προσφυγικό παρελθόν, μόνο τα 6 διατηρούνται σήμερα και τα 4 βρίσκονται σε κατάσταση εγκατάλειψης.

Η διατήρηση επομένως, έστω και μικρού μέρους αυτής της κληρονομιάς στην πόλη του Ηρακλείου, έχει άρρηκτη σχέση με το προσφυγικό στοιχείο που αποτέλεσε τομή στον τρόπο αντιμετώπισής τους από το Ελληνικό Κράτος. Τα κτήρια αυτά σφραγίστηκαν με το προσφυγικό στοιχείο που αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο και αλησμόνητο κομμάτι της ιστορίας τους και γενικότερα της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου. Η συνεισφορά του προσφυγικού παρελθόντος δεν είναι σήμερα αντιληπτή, καθώς είναι αδύνατο να αποδοθεί αρχιτεκτονικά. Ωστόσο, η ενίσχυση της άυλης παράδοσης και συλλογικής μνήμης, μέσω της εκπόνησης μελετών και δημοσιευμάτων αποτελεί χρέος και παράλληλα μοναδικό τρόπο ενθύμησης του προσφυγικού παρελθόντος των μνημείων.

- Εικ. εξωφύλλου:** Σχέδιο Α. Αλεξανδρίδη, 1866. Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 117
- Εικ. 1:** Νίκος Σκουτέλης, *Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΧΩΡΟΤΑΚΤΗΣ*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2013, σελ. 85, 101, 183
- Εικ. 2:** Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 158
- Εικ. 3:** Τζομπανάκη Χρυσούλα, *Το Ηράκλειο εντός των τειχών*, Τεχνικό επιμελητήριο Ελλάδος, Ηράκλειο, 2000, σελ. 121
- Εικ. 4:** https://www.krititraveller.gr/2021/03/blog-post_665.html
- Εικ. 5,6:** Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 147
- Εικ. 7:** Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 170
- Εικ. 8:** Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 116
- Εικ. 9:** <https://left.gr/news/s-vardakis-na-prohorisoyn-amesa-oi-diadikasies-anegersis-toy-dikastikoy-megaroy-irakleioy/>
- Εικ. 10:** Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 128
- Εικ. 11, 14:** Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 177
- Εικ. 12:** <https://www.cretalive.gr/istoria/o-naos-toy-sotiros-balide-tzami-stegazei-gymnasio-thileon-irakleioy-0>
- Εικ. 13:** https://cretazine.com/heraklion/city-life/past/item/285-valide_tzami
- Εικ. 15:** <https://www.cretalive.gr/istoria/o-naos-ginetaigymnasio-thileon>
- Εικ. 16:** <https://www.ellet.gr/poioi-eimaste/>
- Εικ. 17:** Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 128
- Εικ. 18:** Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 127
- Εικ.19:** <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.109437705773882.12398.108057459245240&type=3>, <https://www.neakriti.gr/article/politismos/1559203/i-panagia-santa-maria-ton-stauroforon-kai-istoria-tis/>
- Εικ. 20:** <https://ipy.gr/2019/09/19/>
- Εικ. 21:** Προσωπικό αρχείο
- Εικ. 22:** Προσωπικό αρχείο
- Εικ. 23:** Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 199
- Εικ. 24:** Στέφανος Ξανθουδίδης, *Ο ναός του Αγίου Τίτου: ο Απόστολος Τίτος*, Β' έκδοση, Ηράκλειο, 1974, σελ. 13
- Εικ. 25:** <https://el.wikipedia.org/wiki/>
- Εικ. 26:** Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 43
- Εικ. 27:** Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 207
- Εικ. 28:** https://www.tripadvisor.com.gr/ShowUserReviews-g189417-d669301-r555335334-Church_and_the_Museum_of_St_Aikaterini-Heraklion_Crete.html
- Εικ. 29:** Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 25
- Εικ. 30:** Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 201
- Εικ. 31:** Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 26
- Εικ. 32:** <https://www.e-storieskritis.gr/2020/04/40.html>
- Εικ. 33:** Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 15

Εικ.34:<https://el.wikipedia.org/wiki/>

Εικ. 35: Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 122-123

Εικ. 36: Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 125

Εικ. 37, 38: <https://www.cretanbeaches.com/el>

Εικ. 39: <https://el.wikipedia.org/wiki/>

Εικ. 40: Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 44

Εικ. 41, 43: Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 45

Εικ. 42, 45: <https://www.voltarakia.gr/daily-photos/item/9094-afieroma-sto-nao-pou-egine-katastima-epiploton>

Εικ. 44: Προσωπικό αρχείο

Εικ. 46: Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993, σελ. 118

Εικ. 47: Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 200

Εικ. 48, 50: <https://www.voltarakia.gr/daily-photos/item/9259-ekklisia-sto-kentro-tou-irakleiou-katarreei-avoithiti>

Εικ. 49: Προσωπικό αρχείο

ΠΗΓΕΣ ΧΑΡΤΩΝ

- Χάρτης Στρατηγού **Werdmüller**: Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016, σελ. 34
- Χάρτης του Vincenzo **Coronelli**, Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη... Συνοικίες- Πλατείες- Δρόμοι του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 2^η έκδοση, Ηράκλειο, 2014, σελ. 24
- Χάρτης **Αγγλικού Ναυαρχείου**, Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη... Συνοικίες- Πλατείες- Δρόμοι του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 2^η έκδοση, Ηράκλειο, 2014, 27
- Σύγχρονη **αεροφωτογραφία**:
<https://www.bing.com/maps/aerial?cp=35.338897%7E25.131852&lvl=16.7&style=a>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου Σ. -Λασσιθιωτάκης, *Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ*, Εταιρία Κρητικών ιστορικών μελετών, Ηράκλειο, 1958
- Ανδριανάκης Μ. - Γιαπιτσόγλου Κ., *Χριστιανικά μνημεία της Κρήτης*, Συνοδική Επιτροπή Θρησκευτικού Τουρισμού της Εκκλησίας Κρήτης : Μ.Κ.Ο. "Φιλοξενία", Ηράκλειο, 2012
- Βλαχόπουλος Σπύρος, *Χτίζοντας το πολίτευμα. Η πολιτειακή ταυτότητα της αρχιτεκτονικής*, επιμέλεια: Μιχάλης Κατσιμίτσας, εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2021
- Γκράτζιου Όλγα, *Η ΚΡΗΤΗ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ. Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2010
- Ζέη Ελευθερία, *ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ- Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία*, Συλλογή Μιχάλη Σάλλα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2005
- Ζήβας Διονύσης Α., *ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΗ*, εκδόσεις LIBR, β' έκδοση, Αθήνα, 1997
- Λαγουδάκη Ευγενία, *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, εκδόσεις Δοκιμάκης, 2009
- Μαλτέζου Χ.Α., *Η ΚΡΗΤΗ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1211-1669)*, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων Δήμων και κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη, 1990
- Μεταξάς Α-Ι. Δ., *Η υφαρπαγή των μορφών. Από την πολιτική ομιλία του κλασικισμού*, εκδόσεις Καστανιώτη, Τρίτη έκδοση, Αθήνα, 2003
- Ξανθουδίδης Στέφανος, *Ο ναός του Αγίου Τίτου: ο Απόστολος Τίτος*, Β' έκδοση, συμπληρωθείσα υπό του Αρχιμαντρίτου Θεοδώρου Β. Τζεδάκη Ηράκλειο, 1974
- Ξανθουδίδης Στέφανος, *Ο ναός του Αγίου Τίτου: ο Απόστολος Τίτος*, Β' έκδοση, συμπληρωθείσα υπό του Αρχιμαντρίτου Θεοδώρου Β. Τζεδάκη Ηράκλειο, 1974

- Παπαδόπουλος Τζουάνες, *Στον καιρό της Σχολής: Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17^{ου} αιώνα*, μετάφραση Νταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης
- Πετράκης Επαμεινώνδας, *Ιστορικό του ναού της Παναγίας των Σταυροφόρων Ηρακλείου*, 1984
- Σάββας Δημήτρης Χ., *Λες και ήταν χθες! Μνήμες ... από το παλιό Ηράκλειο*, Βικελαία βιβλιοθήκη (Δήμος Ηρακλείου), Ηράκλειο, 2010
- Σκουτέλης Νίκος, *Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΧΩΡΟΤΑΚΤΗΣ*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς, Αθήνα, 2013
- Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη.. Τα θρησκευτικά μνημεία του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 1^η έκδοση, Ηράκλειο, 2016
- Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη... Συνοικίες- Πλατείες- Δρόμοι του Μεγάλου Κάστρου*, εκδόσεις Ίτανος, 2^η έκδοση, Ηράκλειο, 2014
- Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μία πόλη... Το μεγάλο Κάστρο*, εκδόσεις Ίτανος, 3^η έκδοση, Ηράκλειο, 2012
- Σταυρινίδης Νικόλαος, *Μεταφράσεις τούρκικων ιστορικών εγγράφων*, Τόμος Α', Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1975
- Σταυρινίδης Νικόλαος, *Μεταφράσεις τούρκικων ιστορικών εγγράφων*, Τόμος Β', Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1976
- Σταυρινίδης Νικόλαος, *Μεταφράσεις τούρκικων ιστορικών εγγράφων*, Τόμος Γ', Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1978
- Σταυρινίδης Νικόλαος, *Μεταφράσεις τούρκικων ιστορικών εγγράφων*, Τόμος Δ', Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1984
- Σταυρινίδης Νικόλαος, *Μεταφράσεις τούρκικων ιστορικών εγγράφων*, Τόμος Ε', Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1985
- Συλλογικό, *ΚΡΗΤΗ 1913-2013 Αρχιτεκτονική και πολεοδομία μετά την Ένωση*, Επιστημονική επιμέλεια: Αμαλία Κωτσάκη, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων, Χανιά, 2014
- Τζομπανάκη Χρυσούλα, *Το Ηράκλειο εντός των τειχών*, Τεχνικό επιμελητήριο Ελλάδος, Ηράκλειο, 2000
- Τσελεμπί Εβλιά, *ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1668-1671- Πελοπόννησος, νησιά Ιονίου, Κρήτη, νησιά Αιγαίου*, μετάφραση Λούπη Δημήτρης, εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα, 1994
- Φραγκούλη Αργίνη Γ., *Η ΣΙΝΑΙΑ ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΑΓ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΣΤΟΝ ΧΑΝΔΑΚΑ κατά την εποχή της Ενετοκρατίας*, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιόφιλων, Αθήνα, 1981
- Charalampakis Pantelis, *Some notes of the monastery of Saint Francis in Candia, Crete*, Franciscan Studies 70, 2012
- Giuseppe Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, μετάφραση: Σπανάκης Γ.Στέργιος, εκδοτική φροντίδα «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», Κρήτη, 1993
- Hegel G.W.F., *Εισαγωγή στην Αισθητική*, μετάφραση: Γιώργος Βελούδης, εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 2^η έκδοση, Αθήνα, 2003
- Rossi Aldo, *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, μετάφραση: Βασιλική Πετρίδου, University studio press, Θεσσαλονίκη, 1991
- Sitte Camillo, *η πολεοδομία σύμφωνα με τις καλλιτεχνικές της αρχές*, μετάφραση: Κ. Σερράου, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 1999

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- Νέα Ελευθερία
- Νέα Εφημερίς

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- <http://koules.efah.gr/koules/Page?name=enotita&id=521&sub=999&sub2=1016&lang=gr>
- <http://www.kairatos.com.gr/afieromata/toyrkiko.htm>
- <https://www.cretalive.gr/istoria/zoylfikar-ali-pasa-tzamisi-i-agia-aikaterini-sinaiton-toy-irakleioy>
- <https://www.e-storieskriti.gr/2020/04/40.html>
- <https://www.mixanitouxronou.gr/o-istorikos-naos-poy-egine-parkingk-me-apofasi-toy-pattakoy-i-schesi-me-tin-kritikopoyla-syzygo-toy-soyltanoy/>

- <https://www.neakriti.gr/article/kriti/irakleio/1380521/irakleio-mnimeia-i-istoria-tis-polis-sta-azitita-L>
- <http://iscreta.gr/2016/02/%CE%B7->